

Τ.Ε.Ι. ΠΑΤΡΑΣ

ΣΧΟΛΗ : ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΤΜΗΜΑ : ΛΟΓΙΣΤΙΚΗΣ

**Η ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ
ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ
ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ**

Πτυχιακή εργασία των σπουδαστών:

- 1) Ανδριόπουλου Αριστομένη**
- 2) Κατσουλιέρη Βασιλείου**
- 3) Κελλάρη Γεωργίου**

ΠΑΤΡΑ 1996

ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	2195
----------------------	------

... αφιερώνεται

στους γονείς μας με ευγνωμοσύνη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κατ' αρχήν η διαπραγμάτευση του θέματος παρουσιάζει δυο βασικά προβλήματα: πρώτον τον προσδιορισμό του ελλαδικού χώρου κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους και δεύτερον τον προσδιορισμό της αρχής των βυζαντινών χρόνων. Διότι είναι γνωστό ότι με την μεγαλειώδη πορεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου τα σύνορα του ελληνικού κόσμου επεκτάθηκαν μέχρι τα βάθη της Ασίας και την Αφρική και παρέμειναν εκεί και κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊοκρατίας. Ακόμη και όταν κατά τον 7ο αιώνα αποκόπηκαν οι ανατολικές περιοχές με την παλινόρθωση των Σασσανιδών και με τις αραβικές κατακτήσεις, πάλι ο Ελληνισμός εκτείνεται και σε ολόκληρη τη Μ. Ασία και στον ίδιον αυτό χώρο θα μείνει ριζωμένος και κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.

Για τον προσδιορισμό της αρχής των βυζαντινών χρόνων θα ακολουθήσουμε την άποψη του Ερνέστου Stein, σύμφωνα με την οποία η ιστορία του Βυζαντίου αρχίζει από τους χρόνους του Διοκλητιανού (284-305). Και τούτο διότι τότε γίνονται ρηξικέλευθες διοικητικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις, που μαζί με άλλες συγκυρίες θα οδηγήσουν στην κτίση της Κων)πόλεως (330) και στην αυτόνομη πορεία του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους από το 395. Εξ άλλου στην Ιστορία «τίποτε δεν αρχίζει και τίποτε δεν τελειώνει κατά τρόπον απόλυτο». Μεσολαμβάν κάποιες μεταβατικές εποχές, κατά τις οποίες το λυκόφως της προηγούμενης εποχής και το λυκαυγές της νέας συνυπάρχουν και συμπορεύονται μέχρις ότου διαμορφωθεί τελειωτικά η ταυτότητα της νέας εποχής. Σ' αυτό ακριβώς οφείλονται και τα λατινικά ονόματα των οικονομικών και των άλλων θεσμών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αφού ουσιαστικά το Βυζαντινό κράτος θα γίνει απόλυτα ελληνικό και χριστιανικό από τους χρόνους του Ηρακλείου (610-640).

Ένα ακόμη πρόβλημα δημιουργείται μετά την Δ' Σταυροφορία (1204), η οποία οδήγησε στον διαμελισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και στην πα-

ράλληλη ύπαρξη Φραγκικών κρατών στον ελλαδικό χώρο με δικά τους διοικητικά και οικονομικά συστήματα.

Τέλος κατά την έρευνα του θέματος προκύπτουν αρκετές δυσκολίες λόγω ελλείψεως πολλών και αμερόληπτων μαρτυριών για το φορολογικό σύστημα της κάθε εποχής.

Ως προς την πορεία κατά τη διαπραγμάτευση του θέματος ακολουθήσαμε την εξής διαδικασία:

Διαιρέσαμε τους βυζαντινούς χρόνους σε τρεις περιόδους όχι μόνο για λόγους πρακτικούς, αλλά και για λόγους ανάγκης. Διότι καθ' όλη τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων ούτε οι ίδιες οικονομικές υπηρεσίες υπήρχαν, ούτε το ίδιο φορολογικό σύστημα ίσχυσε, ούτε ο ίδιος τρόπος εισπράξεως των φόρων εφαρμόστηκε. Έτσι εξετάσαμε τη φορολογία κατά την **πρωτοβυζαντινή** περίοδο (284-610), κατά την **μεσοβυζαντινή** περίοδο (610-1204) και κατά την **υστεροβυζαντινή** περίοδο (1204-1453). Για τους ίδιους λόγους διαιρέσαμε τους μεταβυζαντινούς χρόνους (Τουρκοκρατία) στην περίοδο **1453-1669** και στην περίοδο **1669-1821**.

Και τούτο διότι από το 610 ολοκληρώνεται ο εξελληνισμός και κυρίως ο εκχριστιανισμός του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους. Το Βυζάντιο αποκρυσταλλώνει τους θεσμούς του και τα συστήματά του και χειραφετημένο πλέον προχωρεί στην υλοποίηση των οραμάτων του. Το 1204 ολοκληρώνεται η δυτική διείσδυση στο Βυζάντιο με τις Σταυροφορίες και επέρχεται ο διαμελισμός του μετά την πρώτη άλωση της Κων)πόλεως και τα αποτελέσματα αυτού του διαμελισμού υπάρχουν και μετά την επανάκτηση της Κων)πόλεως. Κατά την περίοδο αυτή σε πολλές ελληνικές περιοχές οι βυζαντινοί θεσμοί συνυπάρχουν με το δυτικό φεουδαρχικό σύστημα, ενώ προς το τέλος της αρχίζει η κατάκτηση των περιφερειακών ελληνικών κρατών από τους Οθωμανούς, που θα οδηγήσει στην άλωση της Βασιλεύουσας.

Εξ άλλου το 1669 αποτελεί σταθμό μέσα στη μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας, διότι τότε ολοκληρώνεται η κατάκτηση από τους Τούρκους του Ε-

νετοκρατούμενου Ελληνισμού, ενώ συγχρόνως τελειώνει η περίοδος της θύελλας και της ορμής του Οθωμανικού Κράτους και αρχίζει η παρακμή και η σήψη του, που θα επιτρέψει την εθνική ανάσταση του Ελληνισμού.

Επί πλέον κατά την έκθεση των φορολογικών συστημάτων της κάθε εποχής κατέστη αναγκαίο ν' αναφερθούμε και στα διοικητικά συστήματα (κυρίως οικονομικές Υπηρεσίες) και στη ευρύτερη οικονομική ζωή. Κάποιες λεπτομέρειες, περιττές εκ πρώτης όψεως, τις θεωρήσαμε αναγκαίες για την αποκάλυψη του πνεύματος του νομοθέτη και για την ανάγλυφη ανάδειξη των συνεπειών των εκάστοτε φορολογικών μέτρων.

Τέλος στον Επίλογο, ανασκοπώντας την δημοσιονομική πολιτική του Βυζαντίου και της Τουρκοκρατούμενης Ελλάδος, σημειώσαμε την μετεξέλιξη των φορολογικών συστημάτων στα μετέπειτα Εθνικά Κράτη της Δύσεως και τις επιδράσεις που είχε στη διαμόρφωση της δημοσιονομικής πολιτικής των οργανωμένων κοινωνιών του σύγχρονου κόσμου.

Καταθέτοντας την παρούσα εργασία μας δεν μπορούμε ν' αποκρύψουμε την ικανοποίηση που νοιώσαμε κατά την συγκέντρωση του υλικού και την χαρά της δημιουργίας κατά την τελική διαμόρφωσή της. Στο σημείο αυτό θεωρούμε χρέος μας να ευχαριστήσουμε όλους όσους μας βοήθησαν στην προσπάθειά μας και προ παντός τον σεβαστό μας καθηγητή **κ.Κωνσταντίνο Μελισσαρόπουλο**, ο οποίος μας έδωσε τη μοναδική ευκαιρία ν' ασχοληθούμε με ένα τόσο σπουδαίο θέμα και ποικιλοτρόπως μας βοήθησε στη δύσκολη πορεία μας.

I. ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (284-610)

Η νέα ανατολική αυτοκρατορία εκτείνεται σ' ένα χώρο με παλαιό πολιτισμό και παλαιά οργάνωση έντονης οικονομικής ζωής, χώρο που είχε αποτελέσει από αιώνες, ιδιαίτερα από την ελληνιστική περίοδο, παρ' όλες τις ιδιαιτερότητες των διαφόρων περιοχών που τον απάρτιζαν, μια οικονομική ενότητα με στέρη υποδομή, που εξασφάλιζε τη συνοχή του. Η στέρη αυτή δομή και η οικονομική ευρωστία θα επιτρέψει στην αυτοκρατορία ν' αντιμετωπίσει την κρίση του 3ου αιώνα, ν' ανασυντάξει τις δυνάμεις της, να προασπίσει τα σύνορά της από τις βαρβαρικές επιδρομές και να διατηρήσει ανέπαφες τις εμπορικές και στρατιωτικές αρτηρίες, που της εξασφάλιζαν την ενότητα.

Τα μέτρα του Διοκλητιανού και στη συνέχεια του Μ. Κωνσταντίνου για τη θεραπεία της οικονομικής κρίσεως του 3ου αιώνα είχαν δημοσιονομικό κυρίως χαρακτήρα: πρόκειται για νομισματικές και φορολογικές ιδιαίτερα μεταρρυθμίσεις. Το περιεχόμενο και οι μηχανισμοί του φορολογικού συστήματος και οι συνέπειές του στις δομές όλων των τομέων της οικονομίας ήσαν τέτοιες, ώστε ανοίγουν μια νέα ιστορική περίοδο, κατά την οποία ο κρατικός παρεμβατισμός αποτελεί έναν από τους κυριότερους παράγοντες της οικονομικής εξελίξεως της αυτοκρατορίας.

Το φορολογικό σύστημα του Διοκλητιανού (*capitatio-jugatio*), στο οποίο στηρίζονται όλες οι μετέπειτα φορολογικές μεταρρυθμίσεις των Βυζαντινών, έχει χωρίς αμφιβολία τις ρίζες του στη γενική κρίση και ιδιαίτερα στη δημοσιονομική αναρχία του 3ου αιώνα. Πρόκειται για μια περίοδο, κατά την οποία τα έξοδα του κράτους αυξάνονται συνεχώς, ενώ τα έσοδά του ελαττώνονται. Πραγματικά, με την ίδρυση πολλών διοικητικών περιφερειακών μονάδων (επαρχίες, διοικήσεις) και τον πολύπλοκο χαρακτήρα των υπηρεσιών της κεντρικής διοικήσεως και της αυτοκρατορικής αυλής, οι απαραίτητες στρατιές των υπαλλήλων γίνονται πολυπληθέστερες. Η άμυνα της Αυτοκρατορίας, που απειλείται από παντού από τις βαρβαρικές επιδρομές, επιβάλλει

την τεράστια αύξηση του στρατού, που στηρίζεται όλο και περισσότερο στο μισθοφορικό σύστημα. Τα οχυρωματικά έργα πολλαπλασιάζονται επίσης. Τέλος η διπλωματία της αυτοκρατορίας απέναντι στους απειλητικούς γείτονες στηρίζεται συχνά στην καταβολή μεγάλων χρηματικών ποσών υπό τύπον δώρων ή περιοδικών παροχών. Αντίθετα, η γενική κρίση με την ελάττωση του πληθυσμού κυρίως της υπαίθρου, την πτώση της παραγωγής, τον καλπάζοντα πληθωρισμό και τον εξευτελισμό του νομίσματος τείνει να εξανεμίσει τα έσοδα του κράτους. Σ' αυτή την κατάσταση αποσκοπεί ν' αντιδράσει η δημοσιονομική πολιτική του Διοκλητιανού.

Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο οι Υπηρεσίες οικονομικής αρμοδιότητας διακρίνονταν σε δύο μεγάλους κλάδους: στις κεντρικές οικονομικές υπηρεσίες και στην περιφερειακή οικονομική διοίκηση του *praefectus praetorio*.

Κεντρικές οικονομικές υπηρεσίες

1) Η **Comitiva sacrarum largitionum**, της οποίας προϊστάτο ο *comes sacrarum largitionum* (κόμης των θείων θησαυρών). Μόνο η περιοχή της Κων)πόλεως διέφευγε από την αρμοδιότητα της υπηρεσίας αυτής, διότι υπήγετο στον *praefectus urbi*. Αντιπρόσωποι του *comes sacrarum largitionum* στις επαρχίες ήσαν υπάλληλοι λεγόμενοι *comites largitionum* και υπ' αυτούς υπάγονταν οι *praepositi thesaurorum*. Παρ' όλη την ευρεία οικονομική αρμοδιότητα της *comitiva sacrarum largitionum*, αυτή δεν επενέβαινε καθόλου στα της εισπράξεως των φόρων, αρμοδιότητα που ανήκε αποκλειστικά στους κυβερνήτες (*judices*) των επαρχιών και στην υπηρεσία τους. Μόνο στις περιπτώσεις που αναφύονταν διαφωνίες μεταξύ των φορολογουμένων και των εισπρακτόρων του φόρου επενέβαιναν οι *comites largitionum* για τακτοποίηση της διαφοράς ή για διαβίβαση ενδεχόμενης *appellatio* στον αυτοκράτορα.

2) Η **Comitiva rerum privatarum**. Αποστολή της υπηρεσίας αυτής ήταν η καλή διοίκηση των αυτοκρατορικών γαιών και των ιδιωτικών γαιών του αυτοκράτορα. Αντιπρόσωποι του *comes rerum privatarum* (του κόμητος της ιδι-

κής περιουσίας) στις επαρχίες ήσαν οι *magistri rei privatae*, οι οποίοι αργότερα ονομάστηκαν *rationales rerum privatarum*. Αποστολή τους ήταν η περιφρούρηση των συμφερόντων της *res privata* στην περιοχή τους και η εποπτεία και ο έλεγχος της ορθής εισπράξεως των οφειλομένων φόρων των αυτοκρατορικών γαιών από τους *judices* των επαρχιών. Σε περίπτωση που συναντούσαν δυσκολίες στην αποστολή τους αυτή, ενισχύονταν από άλλους υπαλλήλους της *Comitiva rerum privatarum*, που εστέλλονταν για τον σκοπό αυτό στις επαρχίες (*mittendarii*). Στην *Comitiva rerum privatarum* περιέρχονταν οι αδέσποτες ή εγκαταλειμμένες γαίες, καθώς και οι δημευόμενες γαίες, οι γαίες όσων πέθαιναν χωρίς κληρονόμους και οι γαίες των κλειομένων ειδωλολατρικών ναών. Στην *res privata* περιέρχονταν τέλος χρηματικά έσοδα από πρόστιμα και από τη φορολογία ευρεθέντων θησαυρών.

3) Η *Comitiva sacri patrimonii*, η οποία δημιουργήθηκε από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο (491-518) και επί κεφαλής αυτής τοποθετήθηκε ο *comes sacri patrimonii* (κόμης της ιδικής κτήσεως). Η *Comitiva sacri patrimonii* είχε ως αποστολή τη φροντίδα για τις γαίες της «ιδικής ουσίας», οι οποίες μέχρι τότε περιέρχονταν στο δημόσιο. Οι γαίες αυτές της «ιδικής ουσίας» ήσαν η οικογενειακή ιδιοκτησία του αυτοκράτορα, η *res familiaris* αυτού, οι οποίες μέχρι του Αναστασίου Α΄ περιέρχονταν στην *res privata*. Η οργάνωση της νέας *Comitiva* είχε ως πρότυπό της την *res privata*.

Με τον όρο «περιφερειακή οικονομική υπηρεσία» εννοούμε την οικονομική εκείνη υπηρεσία, της οποίας ο προϊστάμενος, αντίθετα προς τους συναδέλφους του των κεντρικών υπηρεσιών, δεν ήταν αποκλειστικά και μόνο οικονομικός υπάλληλος, αλλ' είχε, παράλληλα προς την οικονομική, και πολιτική αρμοδιότητα. Τέτοιος υπάλληλος ήταν ο *praefectus praetorio* και η υπ' αυτόν αρμόδια οικονομική υπηρεσία, μαζί με το συναφές ταμείο, ονομαζόταν *arca praefectoria*. Ο κύκλος των αρμοδιοτήτων του *raefectus praetorio* ήταν ευρύτατος. Τα έσοδα της *arca praefectoria* ήσαν τόσο σε είδος όσο και σε

χρήμα και προέρχονταν τόσο από τη συνηθισμένη φορολογική πηγή όσο και από τις επιβαλλόμενες χρηματικές ποινές.

Καθορισμός και είσπραξη των φόρων

Κάθε χρόνο ο αυτοκράτωρ εξέδιδε μια *delegatio*, με την οποία καθοριζόταν το ύψος των φορολογικών υποχρεώσεων κάθε μιας *raefectura* και διατασσόταν συγχρόνως η έναρξη εισπράξεως των φόρων. Στους παπύρους η *delegatio* αυτή φέρεται ως «θείον διάταγμα» ή «θεία διατύπωσις» ή κατά τον δον αιώνα «θεία δηληγατίων».

Με βάση την αυτοκρατορική *delegatio* οι *praefecti praetorio* συνέτασσαν τις *delegationes particulares* (μερική διατύπωσις ή δηληγατίων), με τις οποίες κατανεμόταν το ποσό που ορίσθηκε για την *raefectura* στις διάφορες επαρχίες. Η *delegatio particularis* στελνόταν στις επαρχίες τον Ιούλιο ή Αύγουστο. Τις *delegationes* τις εδέχονταν οι *judices* των επαρχιών και με «προστάγματα» καθόριζαν το ποσό του καταβλητέου φόρου που αναλογούσε σε κάθε *civitas*. Τα *προστάγματα* συνέτασσαν οι δυο *tabularii* της επαρχίας, ο ένας για την *arca* και ο άλλος για τις *sacrae largitiones*.

Η είσπραξη των φόρων γινόταν με χορήγηση αποδείξεως που ονομαζόταν *securitas* (αποχή, αμεριμνία). Τις αποδείξεις οι φορολογούμενοι όφειλαν να τις προσκομίσουν στον *tabularius*, για να τις καταχωρίσει στα *ratiocinia publica* και να τους εξασφαλίσει έτσι από κάθε αχρεώστητη απαίτηση.

Οι συλλεγόμενοι φόροι παραδίδονταν στα *horrea* (όρρια), εφ' όσον επρόκειτο για φόρους σε είδος, ή στον *sacer thesaurus*, εάν επρόκειτο για χρηματικούς φόρους. Η παράδοση του φόρου είτε στα *horrea* είτε στους *thesauri* γινόταν πάντοτε με απόδειξη (αντάποχον).

Οι φόροι καταβάλλονταν: οι σε είδος σε δόσεις, συνήθως τρεις, και οι χρηματικοί προ του 364 από 22 Νοεμβρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου κάθε *indictio* και μετά το 364 κατά τη διάρκεια της όλης *indictio*. Εξαίρεση αποτελούσε φυσικά η *lustralis collatio* (χρυσάργυρον), που καταβαλλόταν κάθε πέμπτο έτος.

Ο καθορισμός της φορολογικής βάσεως και οι μηχανισμοί εισπράξεως των αγροτικών φόρων.

Το νέο φορολογικό σύστημα του Διοκλητιανού, η *jugatio-capitatio*, συνίσταται στον συνδυασμό του φόρου της γης, της γεωπροσόδου (*capitatio terrena*), του κεφαλικού φόρου που βαρύνει τα πρόσωπα ή μάλλον εδώ την εργατική δύναμη των καλλιεργητών (*capitatio humana*) -ελεύθερη, εξαρτημένη και δούλη- καθώς και την εργατική δύναμη των ζώων (*capitatio animalium*).

Η *jugatio-capitatio* δεν είναι ένας συγκεκριμένος φόρος, αλλά ακριβώς ένα φορολογικό σύστημα: η φορολόγηση της εργατικής δυνάμεως ανθρώπων και ζώων και της γης με βάση ισοδύναμες και ίσης αξίας μονάδες, που ονομάζονταν **jugum** (πλέθρον, στρέμμα) για τη γη και **caput** (κεφαλή) για τους ανθρώπους και τα ζώα.

Επειδή οι ιδεατές αυτές φορολογικές μονάδες ήσαν, όπως ελέχθη, ισοδύναμες και ίσης αξίας, μπορούσαν ν' αθροισθούν και το άθροισμα της *jugatio* (= σύνολο των *juga*) και της *capitatio* (= σύνολο των *capita*) έδινε το σύνολο της φορολογικής υποχρεώσεως ενός αγροκτήματος ή μιας περιοχής. Η *capitatio* όμως πολλές φορές έχει ευρύτερη σημασία. Δύναται να σημαίνει εκτός της κυρίως *capitatio* και τη *jugatio* με αποτέλεσμα η *capitatio* να δηλώνει το συνολικό ποσό της φορολογικής υποχρεώσεως μιας περιοχής για όλα τα φορολογικά στοιχεία της. Πραγματικά, στα αποσπάσματα των κτηματολογίων που σώθηκαν ή και σε άλλες πηγές, η φορολογική βάση διαφόρων περιοχών ή ιδιωτικών κτημάτων εκφράζεται άλλοτε σε «ζυγά», άλλοτε σε «ζυγά» και «κεφαλές» (ζώων ή ανθρώπων) χωριστά, άλλοτε δίνεται το άθροισμά τους σε «ζυγοκέφαλα». Όσο για τα κριτήρια και τους συγκεκριμένους μηχανισμούς του υπολογισμού της αξίας των μονάδων αυτών, τίποτε δεν είναι βέβαιο. Είναι πιθανό ότι η παραγωγικότητα της γης και η παραγωγική δύναμη των καλλιεργητών της βρίσκονται στη βάση των υπολογισμών αυτών.

Με τις ιδεατές αυτές μονάδες μετρήσεως της φορολογητέας ύλης, η οποία περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία που συνθέτουν την αγροτική περιουσία, το

κράτος μπορεί να έχει στη διάθεσή του, με τις φορολογικές δηλώσεις των φορολογουμένων και με τις περιοδικές (κατ' αρχήν κάθε 15 χρόνια, χρονική περίοδος που λέγεται «ινδικτιών») απογραφές, πλήρη εικόνα της φορολογικής αγροτικής βάσεως και, ανάλογα με τις ανάγκες της στιγμής ή ανάλογα με την εσωτερική αξία του νομίσματος ή την εξέλιξη των τιμών, τιμολογεί σε είδος ή σε χρήμα τις ιδεατές αυτές μονάδες, ορίζει δηλαδή τα ποσά σε χρήμα ή σε διάφορα προϊόντα που βαρύνουν την καθεμιά τους. Το τιμολόγιο είναι ενιαίο για κάθε επαρχία ή σύνολο ορισμένων επαρχιών, μπορεί όμως να ποικίλλει από μια περιοχή σε άλλη ή από περίοδο σε περίοδο.

Το διατιμημένο αυτό φορολογικό σύστημα με τις απλές, αν όχι απλοϊκές, θεωρητικές αρχές, με το οποίο καθοριζόταν «το επιβάλλον μέρος» κάθε φορολογουμένου, γίνεται στην εφαρμογή του εξαιρετικά πολύπλοκο. Κάθε μεταβολή των καλλιεργειών, κάθε μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων σε περιπτώσεις πωλήσεων, δωρεών, προικοδοτήσεως, διανομής κληρονομιών κ.λ.π. επέβαλλε την αναθεώρηση των λογαριασμών.

Επιβολή απόρων

Ιδιαίτερες περιπλοκές στην εφαρμογή του συστήματος, καθώς και τη διαταραχή των ίδιων των βασικών του αρχών, επιφέρει ο θεσμός της «επιβολής απόρων», ελληνιστικής και αυτός καταγωγής. Σύμφωνα με τον θεσμό αυτό ο κάθε φορολογούμενος ιδιοκτήτης γης ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει όχι μόνο τον φόρο που αντιστοιχούσε στις φορολογικές μονάδες των καλλιεργημένων εκτάσεων της γης του, αλλά και εκείνον που αντιστοιχούσε στις ακαλλιέργητες ή εγκαταλειμμένες εκτάσεις (άπορα = *agri deserti*). Η μορφή αυτή φορολογίας που εφαρμοζόταν στις μεγάλες αγροτικές περιουσίες, οι οποίες αποτελούσαν ιδιαίτερες φορολογικές ενότητες, λέγεται «επιβολή ομοδούλων».

Οι μικροί και μεσαίοι ιδιοκτήτες, που τα κτήματά τους αποτελούν μέρος μικρότερων ή μεγαλύτερων φορολογικών περιφερειών, από την αγροτική κοι-

νότητα του χωριού (ομάς χωριού) ως την ευρύτερη περιφέρεια της «μητροκομίας» (σύνολο πολλών αγροτικών κοινοτήτων), ή ακόμη ως τη φορολογική περιφέρεια, η οποία αποτελεί το σύνολο της φορολογητέας γης που εξαρτάται διοικητικά από μια πόλη, είναι και αυτοί «αλληλεγγύως» υπεύθυνοι για την καταβολή των φόρων που αντιστοιχούν σε ολόκληρο τον αριθμό των φορολογικών μονάδων της κάθε περιοχής, είτε αυτές αντιπροσωπεύουν καλλιεργημένες εκτάσεις, είτε κτήματα των οποίων η καλλιέργεια είχε εγκαταλειφθεί. Η μορφή αυτής της επιβολής λέγεται «επιβολή ομοκήνσων». Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στην επιβολή αυτή συμμετέχουν και μεγάλοι ιδιοκτήτες για το τμήμα της περιουσίας τους που τυχόν υπάγεται στις φορολογικές αυτές περιφέρειες.

Το σύστημα της επιβολής και της συλλογικής ευθύνης για την πληρωμή των φόρων καθιστά την αρκετά βαριά φορολογία της γης ακόμη βαρύτερη και σε πολλές περιπτώσεις δυσβάστακτη, εφ' όσον μάλιστα δημιουργεί ένα είδος φαύλου κύκλου: τα βάρη της επιβολής συντελούν στη φυγή των μικρών και των μεσαίων ιδιοκτητών-καλλιεργητών της γης και η εγκατάλειψη των καλλιεργειών τους αυξάνει τις ακαλλιεργητες εκτάσεις και, κατά συνέπεια, τα φορολογικά βάρη που όφειλαν να κατανεμηθούν σε όσους απομένουν.

Βέβαια η σχετική νομοθεσία, ως αντιστάθμισμα των επιβαρύνσεων αυτών, δίνει τη δυνατότητα σε όσους παραμένουν στην αγροτική κοινότητα ή στην περιοχή γενικά να καλλιεργούν τα εγκαταλειμμένα κτήματα για δικό τους όφελος και τους αναγνωρίζει μάλιστα το δικαίωμα νομής και κάποτε ιδιοκτησίας. Είναι όμως ζήτημα αν το πλήθος των ανεξάρτητων μικροκαλλιεργητών μπορούσε ν' αναλάβει τέτοιες πρόσθετες δαπάνες καλλιέργειας. Το κράτος προβαίνει ακόμη κατά καιρούς, είτε από δική του πρωτοβουλία είτε ύστερα από αίτηση των ενδιαφερομένων, σε περιοδικές αναθεωρήσεις, γενικές ή μερικές (εποψίαι), της φορολογικής βάσεως των διαφόρων περιοχών, για να τις προσαρμόσει στις μεταβολές που είχαν επέλθει ή για να παραχωρήσει, όταν χρειάζεται, διάφορες απαλλαγές ή φορολογικές ελαφρύνσεις (κουφισμοί). Όπως όμως είναι φυσικό, οι αναθεωρήσεις αυτές παρουσίαζαν

πάντοτε μεγαλύτερη ή μικρότερη καθυστέρηση σε σχέση με τον ρυθμό των σχετικών μεταβολών και οι φορολογικές υπηρεσίες δεν έδειχναν μεγάλη προθυμία για τέτοιες αναθεωρήσεις. Η αλληλογραφία του Θεοδωρήτου, τα «Ανέκδοτα» του Προκοπίου, οι πάπυροι και άλλες πηγές μας πληροφορούν για τη δυσαναλογία μεταξύ των φορολογικών επιβαρύνσεων και της φοροδοτικής ικανότητας των φορολογουμένων.

Κτηματολόγιο

Βασική προϋπόθεση πραγματοποίησεως της φορολογίας ήταν, όπως ελέχθη, η αποτίμηση της γης με βάση τα *capita* (= *juga*). Αυτό όμως δεν ήταν αρκετό. Για να καταστεί η αποτίμηση αυτή πραγματικά ωφέλιμη για τους σκοπούς της φορολογίας, έπρεπε να σημειωθεί, ώστε να γίνεται εύκολος ο έλεγχος της φορολογητέας ύλης, η οποία δεν παρέμενε στάσιμη, αλλά μεταβαλλόταν με την πάροδο του χρόνου.

Τούτο επετεύχθη με το Κτηματολόγιο. Από τις πηγές μπορούμε ν' αναπλάσουμε τους διάφορους τύπους κτηματολογίου της εποχής, διότι τα τότε κτηματολόγια υποδιαιρούνταν σε αναλυτικά κτηματολόγια των τοπικών αρχών, συνοπτικά των *praefecti praetorio*, συντασσόμενα με βάση τα αναλυτικά, και το κεντρικό κτηματολόγιο, το οποίο περιλάμβανε τον αριθμό των φορολογικών μονάδων του κράτους κατά κοινότητες.

Τα τοπικά κτηματολόγια περιλάμβαναν τα ονόματα των φορολογουμένων, το χωριό στο οποίο κατοικούσαν και στη συνέχεια τις γαίες τους σε *jugera*, που διακρίνονταν κατά την ποιότητά τους, τους αμπελώνες, τα ελαιόδενδρα και τέλος τους παρόικους οικογενειακώς, τους δούλους και τα ζώα τους.

Τα συνοπτικά κτηματολόγια ανέγραφαν τις διάφορες επαρχίες της *praefectura* με τον αριθμό των φορολογικών τους μονάδων κατά *civitas*.

Τέλος το **κεντρικό κρατικό κτηματολόγιο**, στο οποίο αναγραφόταν ο αριθμός των φορολογικών μονάδων του κράτους κατά *civitas*, συντάσσόταν με βάση τα συνοπτικά κτηματολόγια των *praefecturae*.

Τα κτηματολόγια - τα τοπικά φυσικά - συντάσσονταν με βάση τις φορολογικές δηλώσεις (*professiones*- απογραφαι) των φορολογουμένων. Αυτές συντάσσονταν ανά 5ετία, στην Αίγυπτο όμως κατ' έτος μετά τις πλημμύρες του Νείλου.

Ειδικός υπάλληλος, ο *censitor* (κηνσίτωρ), ήταν επιφορτισμένος με την μέτρηση του εδάφους, την επαλήθευση των φορολογικών δηλώσεων και την εκτίμηση σε φορολογικές μονάδες (*juga-capita*) των φορολογικών στοιχείων που δηλώθηκαν από τους φορολογουμένους. Εάν εκφράζονταν παράπονα εκ μέρους των φορολογουμένων, αποστελλόταν άλλος υπάλληλος, ο *inspector* (επόπτης), επιφορτισμένος ν' αποφανθεί επί του ζητήματος που δημιουργήθηκε. Άλλοι τέλος υπάλληλοι, οι *discussores*, επέβλεπαν την τακτική καταβολή των φόρων και με βάση εξωτερικά τεκμήρια εισηγούνταν την προσαρμογή του φόρου στις πραγματικές δυνατότητες των φορολογουμένων. Με αυτόν τον τρόπο το κράτος προσπαθούσε να συλλάβει όσο το δυνατόν ακριβέστερα τη φορολογητέα ύλη, ώστε με το προϊόν των πολλαπλών φόρων να δύναται ν' αντιμετωπίσει τις τεράστιες κρατικές δαπάνες.

Φ Ο Ρ Ο Ι

Η άμεση φορολογία

Τακτικοί φόροι

1) **Α ν ν ώ ν η** (*annona*). Τα βασικά έσοδα του κράτους στηρίζονται στους έγγειους φόρους, εφ' όσον η γη ήταν η πρωταρχική πηγή πλούτου. Ο κύριος έγγειος φόρος ήταν η «αννώνη» που έχει την αρχή της στις έκτακτες εισφορές σε είδος, που επέβαλλε το κράτος για τις ανάγκες του και που από

τον 3ο αιώνα γίνονται όλο και συχνότερες, ώσπου παίρνουν τη μορφή τακτικού έγγειου φόρου από τον Διοκλητιανό.

Οι αρχές της *annona* ανάγονται στα μέτρα της ρωμαϊκής δημοκρατίας για τον εφοδιασμό της Ρώμης με σιτηρά και στα μέτρα των πρώτων αυτοκρατορών για τον εφοδιασμό των στρατευμάτων κατά τη διέλευσή τους μέσα από διάφορες επαρχίες.

Ανάλογα με τις ανάγκες που επρόκειτο να καλύψει η *annona* λεγόταν *annona militaris*, προκειμένου για μισθοτροφοδοσία στρατιωτών και υπαλλήλων, γιατί και οι τελευταίοι εθεωρούντο, κατά τις αντιλήψεις του καιρού, ως μέλη της *militia*, και *annona civica*, προκειμένου για ανεφοδιασμό των μεγαλοπόλεων της εποχής.

Η *annona* υπολογιζόταν στο σύνολο των περιουσιακών στοιχείων του φορολογουμένου. Στις σπάνιες περιπτώσεις που κάτοικοι των πόλεων δεν διέθεταν έγγειον περιουσία, όπως οι περίοικοι, ο φόρος αυτός, ο οποίος ήταν κυρίως φόρος περιουσίας, έπαιρνε τη μορφή προσωπικού φόρου, με τον οποίο βαρύνονταν οι φορολογούμενοι για το πρόσωπό τους, τα μέλη των οικογενειών τους και τους δούλους τους. Στις περιπτώσεις αυτές γινόταν λόγος για *capitatio* σε στενή έννοια, για κεφαλικό φόρο.

Αρχικά η είσπραξη της *annona* γινόταν εξ ολοκλήρου σε είδος. Όσο όμως η οικονομική κατάσταση του κράτους βελτιωνόταν και το νόμισμά του γινόταν σταθερότερο, τόσο ξαπλωνόταν η συνήθεια της *adaeratio* της *annona*, δηλαδή της αποτιμήςεώς της σε χρήμα. Το κράτος κατά τον 4ο αιώνα δεν ευνοούσε πάντοτε την *adaeratio* (=εξαργυρισμόν) της *annona*. Επικράτησε όμως αυτή γενικώς από τον 5ο αιώνα. Στην τάση όμως για εξαργυρισμό της *annona* υπήρχε και ένα φυσικό όριο, υπαγορευόμενο από το γεγονός ότι για την τροφοδοσία του στρατού και του πληθυσμού των μεγαλοπόλεων ήταν απαραίτητη η καταβολή μέρους της *annona* σε είδος. Έτσι κατά τον 6ο αιώνα καθορίστηκε ότι ένα μέρος του φόρου της *annona* καταβαλλόταν σε είδος και το υπόλοιπο εξαργυριζόταν.

2) Με τον εξαργυρισμό της ανώνης συνδέεται ο θεσμός της « συνωνής» (*coemptio*). Το κράτος μπορούσε ν' απαιτήσει από τους παραγωγούς να του εκχωρούν, σε τιμές ευνοϊκές που καθόριζαν οι κρατικές υπηρεσίες, τα ανωνικά είδη που του χρειάζονταν για τις παροχές του στο στράτευμα και στην υπαλληλία του ή για την εξασφάλιση, σε στιγμές ανάγκης, της διατροφής του πληθυσμού των μεγάλων πόλεων. Η πώληση των προϊόντων στο κράτος ήταν αναγκαστική και γινόταν σε τιμές που καθορίζονταν απ' αυτό.

Ο θεσμός της συνωνής εμφανίζεται στις πηγές ίσως από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, οπωσδήποτε όμως από τα μέσα του 4ου αιώνα. Στην αρχή δεν έχει τον υποχρεωτικό χαρακτήρα. Εφαρμόζεται όταν το απαιτούν έκτακτες ανάγκες, όταν δηλαδή οι ποσότητες της ανώνης σε είδος, που βρίσκονται στη διάθεση του κράτους, δεν επαρκούν για την κάλυψη των αναγκών του. Μια από τις κύριες αιτίες της δημιουργίας μιας τέτοιας δυσαναλογίας ήταν η αντικατάσταση, με την προοδευτική ανάπτυξη της χρηματικής οικονομίας, της παροχής όλο και μεγαλύτερου μέρους της ανώνης σε είδος με την πληρωμή σε χρήμα. Έτσι η γενίκευση της συνωνής συμβαδίζει με τον εξαργυρισμό της ανώνης, που ευνοούσαν οι ίδιοι οι φορολογούμενοι, γιατί τους απήλλασε από τα πρόσθετα έξοδα της μεταφοράς των προϊόντων στις κρατικές αποθήκες. Η συνωνή μένει πάντοτε στη θεωρία έκτακτο μέτρο, στην πράξη όμως εφαρμόζεται συχνότατα και γενικεύεται. Κατ' αρχήν έπρεπε να επιβάλλεται στους παραγωγούς που μπορούσαν να διαθέσουν εμπορεύσιμα πλεονάσματα, δηλαδή στους μεγάλους ή μεσαίους γαιοκτήμονες. Καθώς όμως οι μεγάλοι γαιοκτήμονες αποσπούσαν όλο και μεγαλύτερα φορολογικά προνόμια και φορολογικές απαλλαγές, το σύστημα αυτό εφαρμόζεται στην πράξη στους μεσαίους και μικρούς ιδιοκτήτες, για τους οποίους γίνεται δυσβάστακτο βάρος, που το κάνουν ακόμη βαρύτερο ο καθορισμός των τιμών σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα από τις τρέχουσες τιμές στην αγορά, οι καταχρήσεις και η κερδοσκοπία των κρατικών οργάνων ή των ιδιωτών μεσαζόντων. Επί πλέον με τον καιρό η καταβολή του αντιτίμου των αγοραζομένων από το κράτος ειδών

δεν γινόταν αμέσως, αλλά συμψηφίζόταν με τις φορολογικές υποχρεώσεις των φορολογουμένων.

Η γενίκευση της συνωνής, που γίνεται κύριο στοιχείο του φορολογικού αγροτικού συστήματος, επιβάλλει τη ρύθμισή της σε στερεότερες βάσεις και την προσπάθεια περιορισμού των καταχρήσεων. Πρώτος ο Λέων Α΄ με νόμο του 473 απαγορεύει την παραχώρηση απαλλαγών από την υποχρέωση της συνωνής, αλλά ο λεπτομερής και οριστικός διακανονισμός της συνωνής γίνεται από τον Αναστάσιο με τους νόμους του 491 και 498.

Τα κύρια σημεία του διακανονισμού αυτού είναι τα ακόλουθα: Η παραχώρηση απαλλαγών από την υποχρέωση της συνωνής απαγορεύεται. Τα παραχωρηθέντα προνόμια από τους διαφόρους αυτοκράτορες δεν έχουν κανένα κύρος. Δεν εξαιρείται από την υποχρέωση αυτή ούτε η αυτοκρατορική περιουσία. Το μέτρο επιβάλλεται μόνο σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης και ύστερα από αυτοκρατορική διαταγή. Στην υποχρέωση αυτή υπόκεινται μόνο οι «κτήτορες» που διαθέτουν πλεονάσματα. Αν χρειασθεί να επιβληθεί συνωνή για την προμήθεια ειδών πρώτης ανάγκης σε μια πόλη, η υποχρέωση βαρύνει μόνο τους γαιοκτήμονες της περιοχής της συγκεκριμένης πόλεως, που δεν υποχρεούνται να υποβληθούν στο βάρος της συνωνής χάριν άλλης πόλεως, παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Οι τιμές των εκχωρούμενων προϊόντων πρέπει να είναι δίκαιες και σύμφωνες με τις τρέχουσες τιμές της αγοράς της περιοχής. Η αξία των προϊόντων που εκχωρεί ο κάθε παραγωγός συμψηφίζεται με το χρηματικό ποσό που οφείλει στο κράτος για την πληρωμή του φόρου. Σε περίπτωση που η αγοραστική αξία των ειδών της συνωνής υπερβαίνει τους οφειλόμενους φόρους, το επί πλέον καταβάλλεται στον παραγωγό σε εύσταθμα νομίσματα. Το ποσό των προϊόντων που ο κάθε παραγωγός υποχρεώνεται να εκχωρήσει στο κράτος ορίζεται ανάλογα με τον αριθμό των ζυγοκεφάλων του εγγείου φόρου του. Στη «διοίκηση» Θράκης, επειδή με την ελάττωση του αγροτικού πληθυσμού λόγω των βαρβαρικών επιδρομών μειώθηκαν σημαντικά οι έγγειοι φόροι (ανώνη), θα εξακολουθήσει να εφαρμόζεται κατ' εξαίρε-

ση η παλαιά συνήθεια, σύμφωνα με την οποία στην υποχρέωση της συνωνής συμπεριλαμβάνονταν και οι έμποροι, στους οποίους βέβαια πρέπει να καταβάλλεται αμέσως σε νομίσματα η τιμή των εκχωρούμενων προϊόντων.

Ο διακανονισμός αυτός διατηρήθηκε ως την εποχή του Ιουστινιανού, αλλά οι καταχρήσεις στην εφαρμογή του δεν σταμάτησαν.

3) Άλλες ανωνικές εισφορές.

Canon vestium (κανών εσθήτος). Το προϊόν του φόρου αυτού εχρησίμευε για την επένδυση και εξάρτυση του στρατού. Η εισπραξή του γινόταν από όλους τους φορολογούμενους κατ' αναλογία των *juga* και *capita* της περιουσίας τους. Ο φόρος καταβαλλόταν είτε σε είδος είτε σε χρήμα. Εξάρτυση και επένδυση σε είδος φαίνεται ότι έπαιρναν μόνο οι νεότεροι από τους στρατιώτες, ενώ οι παλαιότεροι στρατιώτες έπαιρναν το αντίτιμο των ειδών αυτών σε χρήμα.

Equorum collatio (εισφορά ίππων). Στον φόρο αυτό υπόκεινταν όλοι και μπορούσε να εξαργυρισθεί. Οι φορολογούμενοι παρέδιδαν ορισμένον αριθμό ίππων για κάλυψη των κρατικών αναγκών.

Augum tironicum (χρυσός τερώνων, δηλαδή κληρωτών). Ο φόρος αυτός δεν ήταν τίποτε άλλο παρά το μέρος σε χρήμα ή ολόκληρη η *adaeratio* της φορολογικής στρατολογίας αντί της στρατολογίας *in persona*.

4) **Επίμετρον**. Μολονότι η εισπραξή των φόρων αποτελούσε λειτουργική υποχρέωση των *civiles* χωρίς καμιά από μέρους τους απαίτηση για αποζημίωση, σταδιακά όμως γεννήθηκε η συνήθεια να παίρνουν αυτοί από τους φορολογούμενους ένα ποσοστό επί πλέον του ποσού του οφειλομένου φόρου. Αν η συνήθεια αυτή προήλθε από την προσπάθεια των φορολογουμένων με δώρα να διαθέσουν ευμενώς απέναντί τους τους εισπράκτορες του φόρου ή από απαίτηση των τελευταίων ν' αντιμετωπίσουν με το επίμετρο την φύρα τη φυσική κατά την μεταφορά των φόρων σε είδος, το ακριβές ποσό των οποίων, έστω και με ζημιά της προσωπικής τους περιουσίας, όφειλαν να παραδώσουν στο κράτος, αυτό βέβαια δεν είναι δυνατό να διακριβωθεί. Πιθα-

νότατα η συνήθεια του «επιμέτρου» οφείλεται και στις δυο αιτίες. Οπωσδήποτε η συνήθεια αυτή είναι πολύ παλαιά και ενωρίτατα οι αυτοκράτορες αναγκάστηκαν να την αναγνωρίσουν και να την ρυθμίσουν για ν' αποφύγουν καταχρήσεις και καταπιέσεις των φορολογουμένων.

Μαζί με το Επίμετρον πρέπει να μνημονευθούν και διάφορες άλλες πρόσθετες επιβαρύνσεις των φορολογουμένων, που ήσαν απαραίτητες για αντιμετώπιση των εξόδων μεταφοράς του προϊόντος των φόρων σε είδος. Οι πρόσθετες αυτές απαιτήσεις φέρονται στους παπύρους με το γενικό όνομα «προσθήκαι». Οι προσθήκες μπορούσαν να καταβάλλονται τόσο σε είδος όσο και σε χρήμα.

5) Τακτικοί φόροι τάξεων.

Φόλλις ή *collatio glebalis* (εισφορά γης). Ήταν ετήσιος φόρος που εβάρυνε αποκλειστικά τους συγκλητικούς και εισηγητής του ήταν πιθανότατα ο Μ. Κωνσταντίνος. Δεν ήταν ενιαίος για όλους τους συγκλητικούς, αλλά διαβαθμιζόταν σε τρεις κατηγορίες. Για την κλιμάκωση αυτή κάθε νέος συγκλητικός όφειλε να υποβάλει *professio* (φορολογική δήλωση) για τα κτήματά του, χωρίς να αποκρούει τίποτε, διότι υπήρχε κίνδυνος να κατασχεθούν. Με βάση τις *professiones* αυτές οριζόταν η εισφορά του κάθε συγκλητικού σε δύο, τέσσερες ή οκτώ φόλλεις. Ο Θεοδοσίος Α΄ το 393 εισήγαγε και τέταρτη κατηγορία, που εβάρυνε τους υπαγομένους σ' αυτήν με επτά μόνο *solidi* ετησίως. Η Φόλλις δεν είναι το γνωστό χάλκινο κέρμα, αλλά κάποια ιδεατή μονάδα μετρήσεως, για την πραγματική νομισματική αξία της οποίας δεν είναι τίποτε ασφαλώς γνωστό, φαίνεται όμως ότι ο φόρος αυτός ήταν αρκετά υψηλός. Η φόλλις καταργήθηκε επί αυτοκράτορος Μαρκιανού (455). Ο φόρος αυτός εισπραττόταν σε μια πιθανότατα δόση και το προϊόν του εισέρρεε στις *sacrae largitiones*. Όποιος αδυνατούσε ν' ανταποκριθεί στις απαιτήσεις αυτού του φόρου όφειλε να παραιτηθεί από την *senatoria dignitas*. Βαθμιαία όμως άρχισαν να χορηγούνται απαλλαγές, διότι επεκράτησε η αρχή ότι, όταν η συγκλητική τιμή δίδεται ως αμοιβή μακράς και ευδόκιμης υπηρεσίας, πρέπει να δίδεται απαλλαγμένη από κάθε βάρος.

Χρυσάργυρον. Πρόκειται για φόρο ασκήσεως επαγγέλματος, που και αυτός είχε επιβληθεί από τον Μ. Κωνσταντίνο σε όλον τον αστικό πληθυσμό οποιουδήποτε επαγγέλματος: έμποροι, τεχνίτες ή μικροκαταστηματάρχες, ακόμη και οι πόρνες, οι πορνοβοσκοί και οι επαίτες υπάγονταν στη φορολογική αυτή υποχρέωση που καταβαλλόταν κάθε πέντε χρόνια. Ο φόρος αυτός αντιπροσώπευε την ποσότητα χρυσού και αργύρου που έπρεπε να καταβληθεί από τους εμπορευόμενους κάθε πόλεως. Τα λίγα αριθμητικά στοιχεία που διαθέτουμε για το ύψος του φόρου αυτού δείχνουν ότι πρόκειται για σημαντική επιβάρυνση. Για την βαρύτητά του μαρτυρεί ακόμη ο ενθουσιασμός με τον οποίο υποδέχθηκε ο αστικός πληθυσμός την κατάργησή του από τον Αναστάσιο (498), ο οποίος δεν ανέχεται την συμβολή των πορνοβοσκών και των πορνών στα κρατικά έσοδα. Συνεχείς απαλλαγές από το Χρυσάργυρον περιόρισαν τον αριθμό των φοροϋποχρέων και συνεπώς αύξησαν την επιβάρυνσή τους. Για ρύθμιση της ανωμαλίας αυτής οι αυτοκράτορες Ονώριος και Θεοδόσιος Β΄ όρισαν το 410 ότι κάθε εξαίρεση από το Χρυσάργυρον καταργείται, ότι η εισφορά έπρεπε να περιορισθεί και ότι ήταν δυνατή η τμηματική της καταβολή. Και αυτού του φόρου τα έσοδα εισέρρεαν στο ταμείο του *Comes sacrarum largitionum*.

Η λατινική ονομασία του Χρυσαργύρου είναι *lustralis collatio*, δηλαδή αγνιστική εισφορά, και οφείλετο στο ότι ο φόρος αυτός καταβαλλόταν στην Πολιτεία, για να εξαγνίσει κατά κάποιο τρόπο τους φορολογουμένους έναντι της Πολιτείας για τις παροχές που προσέφερε αυτή στους πολίτες. Το Χρυσάργυρον ονομαζόταν και Τετραετηρικόν. Απ' αυτό συνάγεται ότι καταβαλλόταν ανά τετραετία και όχι ανά πενταετία, όπως κακώς υποστηρίχθηκε. Ο φόρος αυτός παρείχε την υπαλλακτική ευχέρεια για την καταβολή του είτε σε «χρυσούς» είτε σε αργυρά νομίσματα, στη νόμιμη σχέση χρυσού προς άργυρον 1 προς 15.

Επομένως με το Χρυσάργυρον εισήχθη ο διμεταλλισμός, μολονότι καθ' όλον τον βίον της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας επικράτησε ο **μονομεταλλισμός** ως νομισματικό σύστημα με τον χρυσό κανόνα. Νομισματική μονάδα ήταν ο

«χρυσούς», τον οποίον εισήγαγε ο ιδρυτής του Κράτους Μ. Κωνσταντίνος με την λατινική ονομασία *Solidus* (=Σταθερός), η οποία υπέκυψε πολύ ενωρίς στην ελληνική «Χρυσούς». Ο Χρυσούς απαντά και με την ονομασία «Χρυσίνον», «Ολοκότινον» και «Υπέρπυρον», όλες δηλωτικές της καθαρότητας του κράματος. Η νόθευση επήλθε τον 11ον αιώνα επί Νικηφόρου Βοτανειάτου, επί των Λασκάρεων και επί των δύο πρώτων Παλαιολόγων.

Votorum oblatio. Ήταν φόρος που εβάρυνε τους συγκλητικούς και είχε τη μορφή δώρου, το οποίο πρόσφεραν οι συγκλητικοί στον αυτοκράτορα με την ευκαιρία της πρωτοχρονιάς.

Έκτακτοι φόροι.

1) **Superindictiones**. Δεν αποτελούσαν κάποιον ιδιαίτερο φόρο, αλλά έκτακτη νέα είσπραξη των φόρων που είχαν ήδη επιβληθεί σε περίπτωση απρόβλεπτων και ξαφνικών γεγονότων, όπως επιδρομές βαρβάρων ή φυσικές καταστροφές. Στους παπύρους λέγονται «Πρόσκαιρα» σε αντίθεση με τα κανονικά.

Οι *superindictiones* απευθύνονταν αρχικά προς όλους τους φορολογούμενους. Μερικές φορές όμως μπορούσε να περιορισθεί η είσπραξη επιβαλλόμενης έκτακτης εισφοράς μεταξύ των ευποροτέρων τάξεων. Επί πλέον απαλλάσσονταν από αυτές οι αυτοκρατορικές και οι εκκλησιαστικές γαίες. Το δικαίωμα επιβολής των *superindictiones* ανήκε στον αυτοκράτορα. Μόνο έκτακτα μπορούσε να τις επιβάλει ο *praefectus praetorio*, υποχρεωνόταν όμως να το αναφέρει αμέσως στον αυτοκράτορα για έγκριση εκ των υστέρων.

Είναι φυσικό ότι οι *superindictiones*, κυρίως για ψυχολογικούς λόγους, επειδή ήσαν έκτακτες και ξαφνικές φορολογικές επιβολές, θα εγίνονταν ιδιαίτερα αισθητές στους φορολογουμένους. Αφ' ετέρου το γεγονός ότι συνέπιπταν χρονικά με γενικότερη ταλαιπωρία του πληθυσμού με αφορμή πολέμους, βαρβαρικές επιδρομές και φυσικές καταστροφές, τις καθιστούσε σοβαρή πραγματι επιβάρυνση των φορολογουμένων.

2) Φόροι τάξεων.

Augum oblatiċium. Σε εξαιρετικές εορταστικές περιπτώσεις, όπως η ανάρρηση στο θρόνο του νέου αυτοκράτορος ή ο εορτασμός της πέμπτης, δεκάτης κ.λ.π. ετερείου από της αναρρήσεώς του, υπήρχε η συνήθεια να προσφέρει η Σύγκλητος στον αυτοκράτορα ποσότητα χρυσού ως συγχαρητήριο δώρο. Η συνήθεια αυτή ανάγεται σε χρόνους παλαιότερους των πρωτοβυζαντινών και αρχικά ήταν εθελοντική, κατά τη βυζαντινή όμως περίοδο είχε ήδη μεταβληθεί σε φορολογική υποχρέωση. Θεωρητικά το ύψος της εισφοράς ήταν ελεύθερο, στην πραγματικότητα όμως ο αυτοκράτορας όριζε ανεπίσημα το ποσό που έπρεπε να προσφερθεί, ποσό συχνά βαρύτατο, και η σύγκλητος έσπευδε «εθελοντικά» να προσφέρει τα ζητούμενα. Το *augum oblatiċium* προσφερόταν στον αυτοκράτορα από τον Έπαρχο της πόλεως σε επίσημη τελετή και η προσφορά του συνοδευόταν από πανηγυρικό λόγο ή από συγχαρητήρια επιστολή της συγκλήτου.

Augum coronarium. Ήταν έκτακτη εισφορά που εβάρυνε αποκλειστικά τους *curiales*, αντίστοιχη και ανάλογη προς το *augum oblatiċium* των συγκλητικών. Αφορούσε προσφορά προς τον αυτοκράτορα με την ευκαιρία χαρμωσύνων γεγονότων (επέτειος αναρρήσεως στον θρόνο, στρατιωτική επιτυχία κατά των εχθρών κ.λ.π.) στεφάνων αλλά και αγαλματίων και νομισμάτων χρυσών. Στους παπύρους το *augum coronarium* αναφέρεται ως «στέφανος» ή «στεφανικόν» (χρυσίον). Εθελοντική αρχικά εισφορά το *augum coronarium* είχε ήδη μεταβληθεί σε υποχρεωτική, όταν παρελήφθη από το πρωτοβυζαντινό κράτος. Αρμόδιος να διατάξει και αυτή την εισφορά ήταν μόνο ο αυτοκράτορας και την παράδοσή της στον αυτοκράτορα συνόδευε κάποτε και η εκφώνηση ενός λόγου στεφανικού.

Η έμμεση φορολογία

Οι πληροφορίες των πηγών για τους εμμέσους φόρους είναι πολύ σπάνιες. Παρά ταύτα οι έμμεσοι φόροι ήσαν υπόθεση εξαιρετικής σπουδαιότητας για το Βυζάντιο, διότι αποτελούσαν μια από τις κυριότερες πηγές πλουτισμού του, κυρίως με τη μορφή των τελωνειακών δασμών. Η παροχή ατελειών απ' αυτούς στους ξένους από το τέλος του 11ου αιώνα συμπίπτει με την έναρξη αθεράπευτου οικονομικού μαρασμού του κράτους.

Η σπανιότητα των πληροφοριών των πηγών για τους εμμέσους φόρους οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι αυτοί κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, όπως και παλαιότερα κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους, ενοικιάζονταν και επομένως ελάχιστες πλέον αφορμές έδιναν στους αυτοκράτορες ν' ασχοληθούν μ' αυτούς. Εκτός αυτού όμως οι έμμεσοι φόροι αναφέρονταν, όπως είναι φυσικό, στο εμπόριο και στις εμπορικές συναλλαγές. Η φύση όμως του εμπορίου της εποχής εκείνης, εμπορίου κυριότατα ειδών πολυτελείας και όχι ειδών πρώτης ανάγκης, συντελούσε ώστε αυτό ν' αποτελείται σε περιορισμένο αγοραστικό κοινό και έτσι να παρέχει σπανιότατα αφορμές στις μη νομοθετικές πηγές ν' ασχοληθούν με αυτό. Οι φόροι αυτοί ήσαν :

1) **Φορολογία επί των αγορών και πωλήσεων.** Στις πηγές αναφέρεται αυτή ως *vectigal regum venalium* είτε ως *venalicium*. Οι πληροφορίες όμως των πηγών, στις οποίες αναφέρονται οι όροι αυτοί, δεν επιτρέπουν να διακρίνουμε τι φόρο αντιπροσωπεύουν αυτοί και πώς αυτός εισπράττονταν.

Πιο τυχεροί είμαστε σχετικά με άλλον φόρο, το **siliquaticum** του αυτοκράτορος Βαλεντινιανού Γ'. Πιεζόμενος από μεγάλες οικονομικές δυσχέρειες ο αυτοκράτορας αυτός εξέδωσε κατά τα τέλη του 444 νόμο, με τον οποίο επέβαλλε φόρο μιας *siliqua* (αργυρού νομίσματος ίσου προς το 1/24 του *solidus*) σε κάθε πράξη αγοραπωλησίας. Ο νόμος δεν διευκρινίζει αν το *siliquaticum* ήταν πάγια κατά συναλλαγή φορολογία, ανεξάρτητη του ύψους της συναλλαγής, ή αν ήταν ανάλογη προς αυτό. Το δεύτερο φαίνεται πιθανότερο, δεδομένου μάλιστα ότι ανταποκρίνεται στις διαθέσεις του αυτοκράτορος, ο οποίος

και από αλλού είναι γνωστό ότι επεδίωκε τη δίκαιη κατανομή των φορολογικών βαρών.

Ο φόρος αυτός ανέρχονταν, εφ' όσον θα δεχθούμε την αναλογικότητα της εισπράξεώς του, σε μία *siliqua* κατά νόμισμα, δηλαδή $4 \frac{1}{6} \%$, και εισπράττονταν εξ ημισείας από τον αγοραστή και τον πωλητή. Για την καλύτερη είσπραξη του υπήρχε ιδιαίτερη υπηρεσία και καθορίζονταν ειδικοί τόποι, όπου και μόνο επιτρεπόταν να διενεργούνται εμπορικές συναλλαγές.

2) **Διαπύλια και διαγώγια τέλη.** Ήσαν τέλη εισπραττόμενα από τις πόλεις κατά την έξοδο ή είσοδο εμπορευμάτων και τέλη εισπραττόμενα κατά την μεταφορά κυρίως εμπορευμάτων αλλά και παντός είδους αντικειμένων, ακόμη και προσώπων.

Τα έσοδα των πόλεων από τα διαπύλια τέλη ήσαν σημαντικά και γι' αυτό πολύ σύντομα αποφάσισε το κράτος να τα οικειοποιηθεί. Ύστερα από επανειλημμένες διαμαρτυρίες και παρακλήσεις έγινε δεκτό από τον Κωνσταντίνο να κρατούν οι πόλεις το $\frac{1}{4}$ των εσόδων αυτών υπό τον όρο να χρησιμοποιηθούν τα χρήματα αυτά για επισκευή και συντήρηση των τειχών τους και των δημοσίων οικοδομών. Διαπύλια τέλη ήσαν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν όλοι. Ρητώς οι αυτοκράτορες Αρκάδιος και Ονώριος απαγορεύουν την υποβολή αιτήσεως για απαλλαγή απ' αυτά. Παρ' όλα αυτά στην επιβολή και τον καθορισμό των διαπυλίων τελών δεν ήσαν οι πόλεις ελεύθερες. Παραλαμβάνων διατάξεις των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων ο Ιουστινιανός καθόρισε ότι επιβολή νέων τελών, επιτρεπόμενη μόνο όταν η κακή οικονομική κατάσταση κάποιας πόλεως καθιστούσε αυτό απαραίτητο, θα γινόταν κατόπιν αιτήσεως της ενδιαφερομένης πόλεως προς τον κυβερνήτη της επαρχίας. Αυτός θα την παρέπεμπε μαζί με σχετική γνωμάτευση στον αυτοκράτορα, ο οποίος και θα αποφάσιζε τελικά. Νέα όμως τέλη δεν είχαν δικαίωμα να επιβάλλουν οι πόλεις, αλλά ούτε και να τροποποιούν τα υφιστάμενα.

Αντίθετα προς τα διαπύλια, τα οποία ήσαν εν μέρει αστικά έσοδα, τα διαγώγια τέλη εισπράττονταν απ' ευθείας από το κράτος. Τόσο τα διαγώγια όσο και τα διαπύλια τέλη εκμισθώνονταν με πλειοδοσία για μια τριετία. Το

προϊόν της μισθώσεώς τους εισέρρεε στις *sacrae largitiones*. Τα διαγώγια τέλη, όπως ελέχθη, ήταν φόρος επί της μεταφοράς των εμπορευμάτων ή άλλων αντικειμένων ή τέλος και προσώπων ακόμη. Απαλλάσσονταν μόνο είδη προσωπικής χρήσεως του μεταφέροντος, καθώς και είδη απολύτως απαραίτητα για την καλή καλλιέργεια των γαιών του.

Πού εισπράττονταν τα διαγώγια τέλη δεν μαρτυρούν οι πηγές. Στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους εισπράττονταν στους *stationes*. Στους βυζαντινούς χρόνους όμως δεν έχουμε μνεία τέτοιων *stationes*. Σε δυο νόμους του Μ. Κωνσταντίνου του 321 αναφέρονται *stationarii* εισπράττοντες διαγώγια τέλη. Όπως όμως μαρτυρούν οι πηγές, οι *stationarii* ήσαν στρατιώτες φρουρούντες επίκαιρα σημεία του εσωτερικού, και μολονότι στους χρόνους του Μ. Κωνσταντίνου εμφανίζονται έχοντες και οικονομική αρμοδιότητα, όμως τίποτε δεν πληροφορούμαστε σχετικά με την έκταση της αρμοδιότητος αυτής και τα μέρη όπου αυτή ασκούνταν. Στην Αίγυπτο αναφέρονται οι Αλαβάρχει να ασκούν καθήκοντα εισπρακτόρων διαγωγίων τελών. Αυτοί όμως ήσαν εγκατεστημένοι στους συνοριακούς τελωνειακούς σταθμούς και στα σημεία διόδου των καραβανίων.

3) **Φόρος επί της μεταβιβάσεως ακινήτων.** Η νεαρά περί του *siliquaticum*, την οποία, όπως προαναφέραμε, εξέδωκε κατά τα τέλη του 444 ο Βαλεντινιανός Γ', ομιλεί και για φόρο κατά την μεταβίβαση των ακινήτων. Ο φόρος αυτός ήταν καθ' όλα όμοιος προς το *siliquaticum*, ανήρχετο δηλαδή στο $4 \frac{1}{6} \%$, και διέφερε του φόρου επί των πωλήσεων μόνο κατά το ότι οι ενεργούμενες πράξεις μεταβιβάσεως ακινήτων δεν καταγράφονταν σε *pittacia*, όπως γινόταν στις αγοραπωλησίες, αλλά στα *gesta municipales*.

Η νεαρά όμως αυτή του Βαλεντινιανού ίσχυσε μόνο στο δυτικό τμήμα του κράτους. Για το ανατολικό τμήμα δεν μαρτυρούνται περιπτώσεις φορολογίας επί της μεταβιβάσεως ακινήτων παρά μόνο σε μία ειδική περίπτωση: προκειμένου για έγγειον περιουσία ανήκουσα σε μέλος της *cugia*. Στην περίπτωση αυτή εισπράττονταν ειδικός φόρος καλούμενος *denarismus vel unciae*. Οι διατάξεις του Θεοδοσιανού κώδικος δεν δίδουν περισσότερες πληροφορί-

ες για τον φόρο αυτό που εισήχθη το 384 από τους αυτοκράτορες Γρατιανό, Βαλεντινιανό Β΄ και Θεοδόσιο Α΄. Πολύ ενωρίς όμως ο φόρος αυτός μετεβλήθη σε κοινοτικό φόρο γνωστό με το όνομα *descriptio lucrativa*.

Η εισπράξη της *lucrativa descriptio* ακολουθούσε τη διαδικασία εισπράξεως των λοιπών φορολογικών υποχρεώσεων των *civitates*. Καταχωρίζονταν δηλαδή η οφειλή στα βιβλία του κυβερνήτη της επαρχίας και καταβάλλονταν σε τρεις δόσεις.

4) **Τελωνειακοί δασμοί.** Των τελωνειακών υπηρεσιών προϊστάτο οι *Comites commerciorum*, οι οποίοι στην αρχή του 5ου αιώνα ήσαν τρεις: ένας για τις ανατολικές επαρχίες και την Αίγυπτο, άλλος για τις βόρειες και τον Πόντο και τρίτος για το Ιλλυρικό.

Για διευκόλυνση της αποστολής τους και καλύτερη συγχρόνως εποπτεία του εμπορίου είχαν ορισθεί πόλεις και σταθμοί στα σύνορα, δια των οποίων και μόνο διέρχονταν τα εμπορεύματα και επιτρέπονταν οι μεταξύ των Βυζαντινών και ξένων συναλλαγές. Οι εμπορευόμενοι εκτός των σημείων αυτών απειλούνταν με κατάσχεση των εμπορευμάτων τους, χρηματικό πρόστιμο και συνεχή εξορία. Με πρόστιμο τιμωρούνταν ακόμη οι κυβερνήτες των επαρχιών, οι οποίοι ανέχονταν τέτοιες παραβάσεις. Εξαίρεση γινόταν για τα εμπορευόμενα μέλη των περσικών πρεσβειών.

Εκτός από τους χερσαίους σταθμούς υπήρχαν και τελωνειακοί σταθμοί αποκλειστικά για τα πλοία που έπλεαν προς την Κων)πολη, ένας στην Άβυδο του Ελλησπόντου και άλλος στο Ιερό του Βοσπόρου, που αποτελούσαν το τελωνείο της Κων)πόλεως.

Για το ύψος των δασμών είμαστε πολύ πενιχρά πληροφορημένοι. Οι πηγές μαρτυρούν την ύπαρξη φόρου που ονομαζόταν *octava* (12 1/2%) και ειδικών υπαλλήλων εισπράξεως αυτού, των *octavarum*. Αρχικά η *octava* μπορούσε είτε να εισπράττεται απ' ευθείας από τους *octavarum* είτε να εκμισθώνεται. Από το 534 όμως παρατηρείται η τάση η *octava* να μην εκμισθώνεται, αλλά να εισπράττεται απ' ευθείας από το κράτος και προς την τάση αυτή συμβαδίζει το γεγονός ότι τους τρεις *comites commerciorum* αντικαθιστούν από

το τέλος του 5ου αιώνα οι κομμερκιάριοι, οι οποίοι αναλαμβάνουν την απ' ευθείας εισπραξη των τελωνειακών δασμών. Μέχρι το 534 υπεύθυνος για την κίνηση της octava ήταν ο comes sacragum largitionum. Από το έτος όμως αυτό η αρμοδιότητα αυτή περιέρχεται σιγά-σιγά στον praefectus praetorio.

5) **Τέλη**. Αυτά διακρίνονταν σε τέλη για την έκδοση των εγγράφων διορισμού σε δημόσια θέση, τέλη λόγω προαγωγής, τέλη εκδόσεως πιστοποιητικών και αντιγράφων δικαστικών αποφάσεων, τέλη έναντι παροχής συγκεκριμένης υπηρεσίας, τέλη διδόμενα στις κρατικές αρχές με την ευκαιρία εορτών κ.λ.π.

Συνήθως δεν γίνεται καμιά διάκριση μεταξύ των τελών, τα οποία νομίμως εισπράττονται από τους κρατικούς υπαλλήλους, και των σουφραγίων, τα οποία παρανόμως απαιτούνταν ή προσφέρονταν για δωροδοκία ανωτάτων κρατικών υπαλλήλων ή ευνοουμένων του αυτοκράτορος.

6) **Πρόστιμα**. Κυριότερο ήταν το αερικόν. Τις πρώτες γι' αυτό πληροφορίες δίνει ο Προκόπιος. Εισήχθη από τον Ιουστινιανό και εισπράττονταν από τον praefectus praetorio. Κατά την επικρατέστερη θεωρία το αερικόν ήταν αρχικά χρηματική ποινή, πρόστιμο, το οποίο όμως με την πάροδο του χρόνου μετεβλήθη σε τακτική φορολογική υποχρέωση, που ήταν φόρος επί των οικοδομών ανάλογος με τον αριθμό των παραθύρων τους.

7) **Honores και munera**. Η δημοσιονομία του πρώιμου Βυζαντίου στηριζόταν σε δύο σκέλη: στην κυρίως φορολογία, δηλαδή στο σύνολο των τακτικών και εκτάκτων, σε είδος ή σε χρήμα, φόρων, και στην ευρεία χρησιμοποίηση των δωρεάν υπηρεσιών των πολιτών και της περιουσίας τους για ικανοποίηση επί μέρους κρατικών ή κοινοτικών σκοπών κατά το πρότυπο των αρχαίων ελληνικών «λειτουργιών». Το φαινόμενο αυτό παίρνει ήδη από τον 2ο αιώνα μεγάλη έκταση, για να οργανωθεί στα χρόνια των Σεβήρων και ν' αποτελέσει ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Ρωμαϊκού κράτους.

Κατά τους νομικούς των χρόνων των Σεβήρων honores ήσαν υπηρεσίες προς την κοινότητα cum dignitatis gratu και munera ήσαν υπηρεσίες προς αυτήν sine titulo dignitatis. Η dignitas που συνόδευε τους honores γινόταν

συχνότατα αιτία, ώστε οι εύποροι πολίτες να τους δέχονται εθελοντικά, χωρίς να υπάρχει ανάγκη εξαναγκασμού. Τα *munera* αντιθέτως σημαίνουν πάντοτε άσκηση εξαναγκασμού από μέρους της κοινότητας ή του κράτους για ανάληψή τους.

Παρά τη σύγχυση των ορίων των εννοιών αυτών φαίνεται ότι ο όρος *munera* περιελάμβανε γενικώς υπηρεσίες ηγετικών και υπευθύνων αξιωμάτων της κοινότητας των οποίων ο νομικός προσδιορισμός και η ταξινόμηση δεν παρουσιάζουν μεγάλες δυσκολίες. Τα *munera* αντιθέτως απασχόλησαν πολύ τους νομικούς του 3ου και 4ου αιώνα, οι οποίοι πολύ εκοπίασαν για να τα ταξινομήσουν.

Τα διαίρεσαν κατά πρώτον σε τρεις κατηγορίες: *munera personalia*, *patrimonii* και *mixta*. *Personalia* λέγονταν αυτά που απαιτούν καταβολή σωματικών δυνάμεων ή πνευματική απασχόληση χωρίς άλλη επιβάρυνση ή ζημία γι' αυτόν που τα αναλαμβάνει. Τα *munera personalia* περιελάμβαναν υπηρεσίες προς το κράτος, υπηρεσίες προς την πόλη και τέλος υπηρεσίες προς ιδιώτες. Όσα των *munera personalia* απαιτούσαν κατ' εξοχήν ή αποκλειστικά τις σωματικές δυνάμεις αυτού που τα ανελάμβανε λέγονταν *munera corporalia* ή *corporis*.

Ως *munera patrimonii* χαρακτηρίζονταν ορισμένες υπηρεσίες κοινής ωφελείας, που συνεπάγονται δαπάνες αντιμετωπιζόμενες με την περιουσία εκείνων που τα επιφορτίζονται.

Mixta munera τέλος ήσαν αυτά που συνεπάγονταν καταβολή τόσο σωματικών δυνάμεων όσο και χρηματικών δαπανών.

Τα *munera* αναλαμβάνονταν για ένα έτος εκ περιτροπής από όλους τους υποχρεωμένους σ' αυτά. Κατ' αρχήν δεν επιτρεπόταν το ίδιο πρόσωπο να επιβαρυνθεί με *munus* επί δύο συνεχείς περιόδους ή για δύο *munera* συγχρόνως. Γινόταν όμως και αυτό αν ήταν περιορισμένος ο αριθμός των προσώπων που ήσαν σε θέση ν' αναλάβουν *munera*.

Καλώς εχόντων των πραγμάτων έπρεπε να μεσολαβήσει μεταξύ της πρώτης και της δευτέρας αναλήψεως από ένα πρόσωπο, του ιδίου μεν *munus*,

πενταετία, διαφορετικών δε *munera*, μία τριετία. Ειδικώς για την *legatio*, την αντιπροσώπευση δηλαδή της πόλεως, μεσολαβούσε διετία.

Προκειμένου ν' αναλάβει κάποιος ένα *munus patrimonii* ή *mixtum*, εξέταζαν προηγουμένως εάν η περιουσία του επαρκούσε γι' αυτό το *munus*. Εάν δεν επαρκούσε, εδίδετο σ' αυτόν προσωρινή από το *munus* απαλλαγή.

Η *nominatio* ενός πολίτη για ανάληψη ενός *munus* γινόταν από την *curia* με την υπόδειξη εκείνου που κατείχε μέχρι τότε το *munus*. Ο *nominator* ήταν υπεύθυνος για την επάρκεια του υποδειχθέντος για καλή εκτέλεση του *munus*. *Nominationes* που δεν διενεργήθηκαν κατά τον ανωτέρω τρόπο, αλλ' επιβλήθηκαν απλώς με *libellus* ή *edictum* οποιασδήποτε αρχής, θεωρούνταν άκυρες.

Αμέσως μόλις οι *decuriones* όριζαν τα πρόσωπα που υποχρεούνταν ν' αναλάβουν τα διάφορα *munera*, κοινοποιούσαν σ' αυτά με τον *officialis publicus*, δηλαδή με τον δημόσιο κλητήρα, την απόφασή τους. Οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν, εφ' όσον θεωρούσαν τον εαυτό τους αδικημένο, ν' ασκήσουν *appellatio* κατά της *nominatio* ενώπιον του κυβερνήτη της επαρχίας τους. Είχαν επίσης δικαίωμα να υποδείξουν άλλο πρόσωπο για ανάληψη του *munus*.

Τη σημασία των *munera* για την βυζαντινή δημοσιονομία εξέφρασε πολύ χαρακτηριστικά ο Α. Piganiol, ο οποίος παρατήρησε ότι το κράτος με αυτά πέτυχε τρία πράγματα: α) δωρεάν παροχή υπηρεσιών, β) εξεύρεση αμίσθων υπαλλήλων και γ) εξεύρεση χρηματικών πόρων για κάλυψη εκτάκτων αναγκών.

II. ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (610-1204)

Α΄ 610-1081

Η πρωτοβυζαντινή περίοδος τελειώνει με μια βαθιά οικονομική και πολιτική κρίση. Ήδη από την εποχή των διαδόχων του Ιουστινιανού αρχίζουν να εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια της κρίσεως, η οποία γίνεται όλο και πιο βαθιά κατά τη διάρκεια ολόκληρου του 7ου αιώνα υπό την δυναστεία του Ηρακλείου. Όμως η αυτοκρατορία διαθέτει αρκετές πνευματικές και ηθικές δυνάμεις, καθώς και αρκετό δυναμισμό, για να μπορέσει ν' αντιμετωπίσει τη βαθιά αυτή κρίση. Οι κρατικές, διοικητικές, δημοσιονομικές, οικονομικές και, ως ένα σημείο, κοινωνικές δομές της αυτοκρατορίας προσαρμόζονται στην καινούρια πραγματικότητα.

Οι εσωτερικές αναστατώσεις, οι συνεχείς πόλεμοι και οι επιδρομές είχαν ως αποτέλεσμα την απώλεια των πλουσιότερων περιοχών της αυτοκρατορίας (Συρίας και Αιγύπτου) και επέτειναν την οικονομική και δημοσιονομική κρίση. Τα πρώτα σίγουρα σημάδια της κρίσεως είχαν εμφανισθεί στην τελευταία περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού. Η υποχώρηση των αστικών οικονομικών δραστηριοτήτων και η ολοένα βαθύτερη αγροτοποίηση της οικονομικής διαρθρώσεως της αυτοκρατορίας αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου.

Τα μεγάλα αστικά κέντρα, που είχαν έντονη και αξιόλογη οικονομική δραστηριότητα ως τις αρχές και μερικώς ως τα μέσα του 7ου αιώνα, χάνονται για την αυτοκρατορία από τις αραβικές κατακτήσεις, όπως οι πόλεις της Συρίας και της Αιγύπτου (Αντιόχεια, Αλεξάνδρεια). Εξ άλλου στη Μ. Ασία και στη χερσόνησο του Αίμου πολλές πόλεις έχουν καταστραφεί ή έχουν δηωθεί επανειλημμένα από τις συνεχείς επιδρομές των Αράβων και των Αβαροσλάβων.

Πολλές πόλεις εν τούτοις παρουσιάζουν αξιόλογη οικονομική δραστηριότητα διατηρώντας τη λειτουργία τους ως κέντρα βιοτεχνικής παραγωγής και εμπορευματικής οικονομίας. Άλλωστε η οικονομική δραστηριότητα των αστικών κέντρων συνάγεται επίσης από την αναμφισβήτητη συνέχιση της χρηματικής οικονομίας, για την οποία οι άμεσες και έμμεσες πληροφορίες είναι αρκετές. Οι φόροι εξακολουθούν να ορίζονται και να εισπράττονται σε χρήμα, τουλάχιστον κατά ένα μέρος. Οι μισθοί των υπαλλήλων και των στρατιωτικών ορίζονται και πληρώνονται σε χρήμα, όπως δείχνουν οι συχνές δημοσιονομικές δυσκολίες και οι πολιτικές κρίσεις, που προκαλούνται από την καθυστέρηση ή των μείωση των μισθών. Την ύπαρξη χρηματικής οικονομίας μας δείχνουν επίσης οι εξωτερικές πληρωμές, εμπόριο και φόροι υποτελείας στους Αβαροσλάβους ή στους Άραβες.

Οι κατάλογοι αυλικής εθιμοτυπίας και ιεραρχίας της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου μας δίνουν έμμεσες αλλά σημαντικές πληροφορίες για την οικονομική οργάνωση του κράτους.

Η βασική διαφορά της νέας οικονομικής οργάνωσης, σε σχέση με την παλαιότερη, έγκειται στις εξής αλλαγές: α) Αντί της συγκεντρωτικής οργάνωσης, η οποία χαρακτηρίζει το πρώιμο Βυζάντιο και κατά την οποία δυο ή τρεις υπηρεσίες εκάλυπταν όλο το πλάτος της κρατικής δραστηριότητας στον τομέα της διοικήσεως των οικονομικών, δημιουργείται τώρα ολόκληρη σειρά αυτοτελών οικονομικών υπηρεσιών. Οι νέες αυτές υπηρεσίες διαμοιράζονται και αναλαμβάνουν τις αρμοδιότητες των παλαιών, οι οποίες εξαφανίζονται. Σημειωτέον όμως ότι οι νέες υπηρεσίες δεν υποκαθιστούν τις παλαιές *en bloc*. Οι τελευταίες αναλύονται στα επί μέρους *scipia* τους και οι νέες υπηρεσίες αποτελούνται από *scipia* διαφορετικών παλαιών υπηρεσιών, μολονότι βεβαίως ο όγκος των αρμοδιοτήτων της κάθε νέας υπηρεσίας προέρχεται συνήθως από μια και την ίδια παλαιά. β) Κατά τη νέα περίοδο αναπτύσσεται μια υπηρεσία οικονομικού ελέγχου, που έχει αρμοδιότητα σε όλες γενικά τις επί μέρους οικονομικές υπηρεσίες.

Η διάρθρωση των οικονομικής αρμοδιότητος υπηρεσιών κατά την μεσοβυζαντινή εποχή έχει στις γενικές της γραμμές ως εξής:

α) «Κρατικές» υπηρεσίες: τα Λογοθέσια του Γενικού, του Στρατιωτικού, των Αγγελών και, εν μέρει, του Δρόμου.

β) Αυτοκρατορικές υπηρεσίες: τα Χαρτουλαριάτα του Σακελλίου και του Βεστιαρίου, ο Ειδικός Λόγος και η Μεγάλη Κουρατωρία.

Ο Λογοθέτης του Γενικού είχε αναλάβει κατά κύριο λόγο τις αρμοδιότητες του παλαιότερου *Comes sacrarum largitionum*. Το Λογοθέσιό του υποδιαιρούνταν σε διάφορα *scrinia* ή *secreta*, στα οποία προϊστάτο οι Μεγάλοι Χαρτουλάριοι του Σεκρέτου. Στη γραμματεία του λογοθεσίου αυτού υπηρετούσαν οι Καγγελάριοι με επί κεφαλής τον Πρωτοκαγγελάριο. Πέρα απ' αυτούς στο λογοθέσιο του Γενικού υπάγονταν οι Χαρτουλάριοι των Αρχλών, που κατά μία γνώμη αντικατέστησαν τους παλαιούς *praepositi thesaurorum* των επαρχιών.

Την εποπτεία των φόρων στα Θέματα και την αναθεώρηση της φορολογικής επιβαρύνσεως των πολιτών ενεργούσαν άλλοι υπάλληλοι του Λογοθεσίου, οι Επόπτες των Θεμάτων. Αυτοί ήσαν συνεχιστές των *inspectores* της πρωτοβυζαντινής εποχής και μαζί μ' αυτούς απαντώνται από τον 11ο και 12ο αιώνα και οι Εξισωταί, διάδοχοι και αυτοί των παλαιών *peraequatores*.

Τη φροντίδα των υδραγωγείων των επαρχιών είχαν αναλάβει άλλοι υπάλληλοι του Λογοθεσίου του Γενικού, οι Κόμητες των υδάτων. Επί πλέον αυτοί ήσαν επιφορτισμένοι με την είσπραξη των τελών των προορισμένων για τη συντήρηση των υδραγωγείων και λοιπών εγκαταστάσεων υδρεύσεως των επαρχιακών πόλεων.

Οι Κουμμερκιάριοι, στους οποίους είχαν ανατεθεί η είσπραξη τελών και δασμών, αντιστοιχούν στους κομμερκιαρίους του 5ου και 6ου αιώνα και στους ακόμη παλαιότερους *Comites commerciorum*.

Ο επί της Κουρατωρίας των βασιλικών οίκων ήταν επί κεφαλής της υπηρεσίας που διαχειριζόταν τα έσοδα από τη φορολογία των εκμισθωμένων αυτοκρατορικών γαιών.

Τη φροντίδα των μεταλλείων και του αποθέματος του ασήμου χρυσού και αργύρου είχε ο Κόμης της λαμίας, διάδοχος του Comes metallorum της πρωτοβυζαντινής εποχής.

Οι Διοικηταί ήσαν υπάλληλοι εποπτεύοντες επί της εισπράξεως των φόρων.

Η αποστολή του Λογοθεσίου του Γενικού συνίστατο σε γενικές γραμμές στην ανάληψη του προϊόντος της φορολογίας των διαφόρων περιφερειών του κράτους.

Το Λογοθέσιον του Στρατιωτικού ανέλαβε κυρίως τις αρμοδιότητες των praefecti praetorio. Ο πρώτος μνημονευόμενος Λογοθέτης του Στρατιωτικού απαντάται το 680. Το Λογοθέσιο αυτό ήταν επιφορτισμένο με την φροντίδα ανεφοδιασμού, καταυλισμού και μισθοδοσίας του στρατού. Το λογοθέσιο του στρατιωτικού παύει από τον 12ο αιώνα ν' αποτελεί αυτοτελή υπηρεσία.

Των υπηρεσιών του Λογοθεσίου προϊστάντο οι Χαρτουλάριοι του οξέος δρόμου, οι οποίοι είχαν τη διαχείριση των δώρων που δίδονταν στις ξένες πρεσβείες, καθώς και των κονδυλίων που διετίθεντο για την καλή λειτουργία του cursus publicus. Οικονομικές αρμοδιότητες όφειλε επίσης να έχει ο Κουράτωρ του αποκρισαρίου ένεκα των δαπανών που συνδέονταν με την φιλοξενία των ξένων πρεσβευτών.

Οικονομική αρμοδιότητα, περιορισμένης βεβαίως εκτάσεως, είχε και ο Λογοθέτης των Αγελών, που διεχειριζέτο τα χρήματα αγοράς ίππων για τον στρατό.

Στις αυτοκρατορικές οικονομικές υπηρεσίες είχε ανατεθεί η διαχείριση των σε είδος και σε χρήμα θησαυρών του κράτους και η κάλυψη των αυτοκρατορικών αλλά και των κρατικών δαπανών.

Ο Σακελλάριος, ο αρχικός προϊστάμενος του σακελλίου, αναφέρεται ήδη κατά τα τελευταία έτη της βασιλείας του Ιουστινιανού Α' σαν απλό εκτελεστικό όργανο της αυτοκρατορικής σακέλλης, του προσωπικού δηλαδή ταμείου του αυτοκράτορος, στο οποίο περιέρχονταν τα περισσεύματα από το προϊόν της φορολογίας των εκμισθωμένων αυτοκρατορικών γαιών. Κατά τον 7ο αιώ-

να στη γενική σύγχυση και αναστάτωση, λόγω των αραβικών επιδρομών, του κράτους και των δημοσίων υπηρεσιών, η σημασία του Σακελλαρίου αυξάνει, επειδή ο υπάλληλος αυτός της προσωπικής υπηρεσίας του αυτοκράτορος βρίσκεται διαρκώς πλησίον του ηγεμόνος του και έχει έτσι την ευκαιρία να ασκεί επιρροή σ' αυτόν. Κατά τα τέλη του αιώνος αυτού ή τις αρχές του 8ου αιώνα η σακέλλη μεταβάλλεται σε κανονικό δημόσιο ταμείο, στο οποίο εισέρχεται μέρος των δημοσίων εσόδων και από το οποίο καλύπτονται τακτικές δημόσιες δαπάνες. Από τον 8ο και 9ο αιώνα ο Σακελλάριος προάγεται σε γενικό επιθεωρητή των οικονομικών υπηρεσιών του κράτους.

Οι Πρωτονοτάριοι των θεμάτων ήσαν άλλοι υπάλληλοι του σακελλίου, οι οποίοι προϊστάτο της πολιτικής διοικήσεως των θεμάτων και ήσαν υπεύθυνοι για τον εφοδιασμό των θεματικών στρατευμάτων.

Αντιθέτως προς το χαρτουλαριάτον του σακελλίου, το οποίο διαχειριζόταν τα έσοδα σε ρευστό χρήμα, η άλλη αυτοκρατορική υπηρεσία, το Χαρτουλαριάτον του βεστιαρίου ήταν ταμείο ειδών και ασήμου μετάλλου.

Άλλη ιδιότυπη οικονομική υπηρεσία ήταν ο Ειδικός λόγος, του οποίου προϊστάτο ο επί του Ειδικού. Φαίνεται ότι: α) ο Ειδικός λόγος αποτελούσε αποθήκη ειδών απαραίτητων για τον εξοπλισμό πλοίων και πληρωμάτων εν όψει εκστρατείας. β) ο Ειδικός λόγος χρησίμευε και για τη φύλαξη του ασήμου χρυσού. γ) Όπως φαίνεται από τους τίτλους των υπαλλήλων οι οποίοι ανήκαν στην υπηρεσία αυτή, ο επί του Ειδικού προϊστάτο των εργοδοσίων, δηλαδή των κρατικών εργαστηρίων. Στο σημείο αυτό ο επί του Ειδικού αντικατέστησε τόσο τον *magister officiorum* όσο και τον *comes sacrarum largitionum*.

Η Μεγάλη ή Βασιλική Κουρατωρία αντικατέστησε την παλαιά *Comitiva sacri patrimonii* και υπάγονταν σ' αυτήν οι Κουράτωρες των παλατιών, που διαχειρίζονταν όχι μόνο τις οικοδομές αλλά και όλη την περιουσία των επί μέρους παλατιών. Των κυρίως αγροτικών περιουσιών της κουρατωρίας προϊστάτο άλλοι υπάλληλοί της, οι Κουράτωρες των κτημάτων.

Με την πάροδο του χρόνου η Μεγάλη ή Βασιλική Κουρατωρία, της οποίας αρχικός σκοπός ήταν η κάλυψη των εξόδων των αυτοκρατορικών ανα-

κτόρων με τα έσοδα της αυτοκρατορικής αποκλειστικώς περιουσίας, παρεξέκλινε από το σκοπό της και άρχισε να αναλαμβάνει φροντίδες και δαπάνες όχι ανακτορικές, χρησιμοποιώντας γι' αυτό αναγκαστικώς και δημόσια χρήματα.

Οι φορολογικές περιφέρειες

Ύστερα από τη γενίκευση της διοικητικής διαιρέσεως της αυτοκρατορίας σε θέματα, οι ειδικές φορολογικές περιφέρειες, από την πλέον εκτεταμένη ως την πιο μικρή, είναι οι επόμενες:

Η «**διοίκησις**», η οποία αποτελεί την πλέον εκτεταμένη φορολογική περιοχή. Οι «**διοικηταί**» είναι υπάλληλοι επιφορτισμένοι με την είσπραξη των φόρων. Τα όρια της διοικήσεως δεν συμπίπτουν με τα όρια του θέματος. Κάθε διοίκηση υποδιαιρείται σε «**ενορίες**», μικρότερες περιφέρειες, οι οποίες περιλαμβάνουν πολλές φορολογικές κοινότητες. Φαίνεται πως οι ενορίες αντιστοιχούν στις «**μητροκωμίες**» της πρώτης περιόδου.

Το «**χωρίον**» ή «**ομάς χωρίου**» αποτελεί τη μικρότερη φορολογική περιφέρεια, τον πυρήνα της φορολογικής διοικητικής διαιρέσεως. Κατ' αρχήν, η γη κάθε χωρίου ανήκει σε πολλούς ιδιοκτήτες, οι οποίοι αποτελούν για τις φορολογικές υπηρεσίες τη βασική φορολογική μονάδα και από κοινωνική άποψη την αγροτική κοινότητα. Ως τόσο σε μερικές περιπτώσεις το χωρίον ανήκει σε έναν μόνο ιδιοκτήτη. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο όρος «**χωρίον**» σημαίνει κτήμα το οποίο έχει καθορισμένα όρια. Το χωρίον αυτού του είδους μπορεί ν' αποτελεί χωριστή φορολογική μονάδα.

Πολλές από τις αγροτικές κοινότητες έχουν παραρτήματα, τα «**αγρίδια**» και τα «**προάστεια**». Τα αγρίδια ανήκουν συνήθως σε μεσαίους ιδιοκτήτες γης, ενώ τα προάστεια είναι συνήθως μεγάλα κτήματα που ανήκουν σε έναν ή περισσότερους μεγάλους ιδιοκτήτες. Σε μερικές περιπτώσεις τα αγρίδια και τα προάστεια αποσπώνται από την αρχική φορολογική κοινότητα του χωρίου, για ν' αποτελέσουν ιδιαίτερες φορολογικές μονάδες.

Ιδιαίτερη φορολογική περιφέρεια φαίνεται πως αποτελούσαν τα «πετίτα», δηλαδή οι αγροτικές περιοχές των πόλεων.

Φορολογικό σύστημα

Από το τέλος του 7ου και την αρχή του 8ου αιώνα επιτελούνται ουσιαστικές μεταβολές στην τεχνική του καθορισμού της φορολογικής βάσεως, επί της οποίας υπολογίζονται οι αγροτικοί φόροι. Το νέο σύστημα υπολογισμού των αγροτικών φόρων θα μείνει αμετάβλητο, τουλάχιστον στις κύριες γραμμές του, σε όλη τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου και, για μερικές όψεις του, ως το τέλος της αυτοκρατορίας. Το κύριο χαρακτηριστικό του είναι η διάσπαση των στοιχείων του συστήματος της *jugatio-capitatio* της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Η τελευταία μνεία του συστήματος *jugatio-capitatio* γίνεται στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού Β΄ (685-695). Έκτοτε το σύστημα αυτό δεν χρησιμοποιείται πλέον, τουλάχιστον για τον καθορισμό του φόρου επί της αγροτικής περιουσίας. Ο καθορισμός της αγροτικής περιουσίας και της γαιοπροσόδου, καθώς και ο υπολογισμός των φόρων της γης και του κεφαλικού φόρου, ανθρώπων και ζώων, γίνονται με βάση διαφορετική και ανεξάρτητη για καθένα από αυτά τα στοιχεία.

Ο κύριος φόρος της γης, ο «δημόσιος κανών», όπως άλλωστε και ο φόρος επί της κινητής και ακίνητης περιουσίας, υπολογίζεται με βάση την αξία της φορολογητέας ύλης, με τρόπο άμεσο χωρίς τη μεσολάβηση της ιδεατής μονάδος του «ζυγού». Ο φορολόγος καθορίζει την αξία που αντιπροσωπεύουν όλα τα στοιχεία της φορολογητέας ύλης σύμφωνα με έναν κατάλογο τιμών, ο οποίος καθορίζεται με βασιλικό διάταγμα. Ο κατάλογος των τιμών ποικίλλει ανάλογα με την περιοχή, το είδος των καλλιεργειών και την εποχή, ακολουθώντας την οικονομική συγκυρία. Ο κύριος φόρος είναι ένα ποσοστό επί της αξίας της φορολογητέας ύλης (ένα νόμισμα φόρου επί φορολογητέας ύλης αξίας 24 νομισμάτων). Πάνω σ' αυτή τη βάση η αξία της φορολογητέας ύλης και οι αντίστοιχοι φόροι υπολογίζονται για κάθε μόδιο γης. Ο μόδιος είναι μονά-

δα επιφανείας που ποικίλλει ανάλογα με την ποιότητα και το είδος της γης και κατά μέσον όρο ισοδυναμεί με 1000 m² ή περίπου με ένα στρέμμα.

Για τον καθορισμό του φόρου μιας αγροτικής κοινότητας πρέπει πρώτα να καθορισθεί ο φόρος, στον οποίον υπόκειται κάθε μέλος της κοινότητας για την αγροτική του περιουσία. Ο γεωργικός κλήρος κάθε μέλους της κοινότητας λέγεται «στάσις», όταν πρόκειται για πλήρη ιδιοκτησία λέγεται «υπόστασις» και αποτελεί συνήθως μια οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση. Τα φορολογικά στοιχεία κάθε φορολογούμενου, τα οποία καταγράφονται στον «κώδικα» της κοινότητας, αποτελούν έναν «στίχον» (τα στοιχεία πρέπει να περιέχονται σε μια μόνο γραμμή). Ο κάθε στίχος περιέχει:

1) Το όνομα του υπεύθυνου για την πληρωμή του φόρου, ο οποίος ονομάζεται «τελεστής». Ο τελεστής είναι ο ιδιοκτήτης της στάσεως είτε, ύστερα από συμφωνία με τον ιδιοκτήτη, ο καλλιεργητής της.

2) Σύντομη περιγραφή της φορολογητέας ύλης.

3) Τα ποσοτικά στοιχεία του φόρου (ψηφία), των οποίων το σύνολο λέγεται «ακρόστιχον». Ακρόστιχον λέγεται κατ' επέκταση το σύνολο των φόρων μιας περιοχής. Για τη φορολογία της γης υπάρχουν δύο περιπτώσεις:

1) Οι στίχοι περιέχουν στο σύνολό τους γη παραγωγική και επομένως υπόκεινται στο σύνολο του φόρου που τους αναλογεί.

2) Το σύνολο ή μέρος της φορολογητέας γης έχει πάψει να είναι παραγωγική για τον έναν ή τον άλλο λόγο (φυσικές καταστροφές, επιδρομές, εγκατάλειψη της γης από τους καλλιεργητές της κ.λ.π.). Στις περιπτώσεις της μερικής εγκαταλείψεως της καλλιέργειας οι στίχοι λέγονται «αποκεκινημένοι». Ο φόρος που αντιστοιχεί στη γη αυτή βαρύνει τους τελεστές των στίχων. Στην περίπτωση που όλη η γη των στίχων έχει πάψει να είναι παραγωγική, οι στίχοι λέγονται «ολόπρωτοι στίχοι» ή «εξαλειφέντες στίχοι» ή «εξαλείμματα» και οι φόροι τους βαρύνουν την κοινότητα.

Η κατάσταση αυτή είναι προσωρινή. Δεν διαρκεί παρά ως τη στιγμή που ο «επόπτης» επιθεωρητής και ελεγκτής φόρων, είτε εκτελώντας την περιοδική του επιθεώρηση είτε σταλμένος ύστερα από ενέργειες των φορολο-

γουμένων, θα προσαρμόσει την φορολογία της κοινότητας στη νέα παραγωγική κατάσταση. Ο επόπτης παραχωρεί ορισμένες ελαπτώσεις ή άρσεις των φόρων, που κλιμακώνονται ανάλογα με την περίπτωση:

1) Απλή προσωρινή μείωση του φόρου (κουφισμοί) για τους στίχους οι οποίοι είχαν εγκαταλειφθεί, αλλά των οποίων οι τελεστές ιδιοκτήτες ή καλλιεργητές είχαν γνωστή διαμονή και η επιστροφή τους ήταν πιθανή.

2) Απαλλαγή, ολική ή μερική, για μεγάλο χρονικό διάστημα από τους φόρους (συμπάθεια) των αποκεκνημένων στίχων στην περίπτωση που τα ίχνη των αντίστοιχων τελεστών και των κληρονόμων τους είχαν χαθεί. Στις δυο αυτές περιπτώσεις οι φόροι αποκαθίστανται (ορθούνται-όρθωσις), όταν οι δικαιούχοι της γης ή οι κληρονόμοι επανέλθουν.

3) Οριστική κατάργηση του φόρου, όταν οι τελεσταί είχαν εγκαταλείψει τους στίχους τους για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο από 30 χρόνια. Αυτοί οι στίχοι ονομάζονται «κλάσματα» ή «στίχοι κεκλασματισμένοι». Η γη περιέρχεται στο κράτος, το οποίο μπορεί να την διαθέσει όπως θέλει. Συνήθως την παραχωρεί, δωρεάν ή σε χαμηλή τιμή, στην κοινότητα ή σε ιδιώτες, οι οποίοι έχουν υποχρέωση να πληρώνουν φόρο, ορισμένον στο $\frac{1}{2}$ του κανονικού αρχικού φόρου (λιβελλικόν).

Για κάθε φορολογική κοινότητα υπολογίζονται ακόμη και καταγράφονται στους φορολογικούς κώδικες τα ποσά που αντιστοιχούν στις φορολογικές απαλλαγές, οι οποίες δίνονται κατά προνόμια (λογίσιμα), καθώς και οι παραχωρήσεις σε πρόσωπα ή ιδρύματα φορολογικών εισοδημάτων (σολεμνίων) κατόπιν αυτοκρατορικής διαταγής.

Το άθροισμα όλων αυτών των «ψηφίων», «τελουμένων», «συμπαθείας», «κλασμάτων», «ορθώσεως», «λιβελλικών», «λογισίμων», «σολεμνίων», αποτελεί την «ρίζαν του χωρίου», η οποία είναι ίση με το σύνολο του αρχικού «δημοσίου κανόνος». Η γη που αντιστοιχεί στο σύνολο των παραπάνω φορολογικών στοιχείων ονομάζεται «υποταγή χωρίου». Το πηλίκον της διαιρέσεως της υποταγής, που μετριόταν σε μοδίους, δια της ρίζης, που εκφραζόταν σε νομίσματα, έδειχνε τον αριθμό των μοδίων που εισφέρουν φόρον ενός νομί-

σματος. Η αντιστοιχία φόρου-γης λέγεται «εξίσωσις» ή «ικάνωσις της ρίζης». Ο παραπάνω αριθμός δεν ήταν σταθερός, διότι η υποταγή του χωρίου ήταν μέγεθος μεταβλητό.

Το σύστημα της επιβολής.

Η «επιβολή απόρων» και η συλλογική ευθύνη των φορολογουμένων μιας περιοχής για την πληρωμή των φόρων, θεσμοί της πρωτοβυζαντινής περιόδου, εξακολουθούν να εφαρμόζονται και κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο. Κάθε ιδιοκτήτης ή νομέυς της γης είχε υποχρέωση να πληρώνει φόρους για το σύνολο της γης του είτε ήταν καλλιεργημένη είτε είχε εγκαταλειφθεί (επιβολή ομοδούλων). Από την άλλη μεριά, οι φορολογούμενοι μιας κοινότητας είχαν υποχρέωση να πληρώνουν τους φόρους της στο σύνολό τους έστω και αν ορισμένα μέλη της είχαν εξαφανισθεί αφήνοντας ακαλλιέργητα τα κτήματά τους ή δεν μπορούσαν να καταβάλλουν τους φόρους που τους αντιστοιχούσαν Επιβολή ομοκήνσων). Τα μέλη της κοινότητας, τα οποία ανελάμβαναν την πληρωμή των φόρων αυτών των κτημάτων, είχαν το δικαίωμα να τα καλλιεργούν για δικό τους όφελος. Η μεταβίβαση της επικαρπίας, της νομής ή της κυριότητας των κτημάτων αυτών στα μέλη της κοινότητας που τα καλλιεργούσαν, ή στην κοινότητα, εξακολουθεί να ισχύει. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Α΄ μαρτυρείται ότι οι ιδιοκτήτες γης καταβάλλουν «αλληλεγγύως τα δημόσια».

Η «Σύνοψις των Βασιλικών», νομικό κείμενο το οποίο συγκεντρώνει το ισχύον δίκαιο, ορίζει την «επιβολή» ως εξής: «έστι δέ επιβολή επίδοσις απόρου κτήσεως προς κληρονόμους ή συντελεστάς και ομοχώρους και ομοκήνσους». Ο ορισμός περιέχει όλα τα στοιχεία του θεσμού: η γη, που έχει εγκαταλειφθεί, δίνεται σε όσους πληρώνουν τον φόρο της είτε αυτοί είναι κληρονόμοι είτε είναι «συντελεσταί», μέλη της ίδιας φορολογικής μονάδος (ομόχωροι και ομόκηνσοι).

Οι καθυστερήσεις των φόρων των εξαλειμμάτων, που ονομάζονταν «λοιπάδες», φαίνεται ότι είχαν πληθυνθεί τόσο, ώστε είχε επικρατήσει συνήθεια, όταν αναγορευόταν νέος αυτοκράτωρ, να προβαίνει σε αφέσεις ή συγχωρήσεις λοιπάδων, εγκαινιάζοντας τη βασιλεία του με τις ανακουφίσεις απ' αυτή τη φορολογία. Λόγω της επαχθείας αυτής από τον 6ο αιώνα η διάταξη της Επιβολής εφαρμόστηκε σε περιορισμένη κλίμακα, κατά τον 8ο αιώνα περιέπεσε σε αχρηστία επί Λέοντος Γ' του Ισαύρου και εφαρμόστηκε κατά διαλείμματα μέχρι τον 11ο αιώνα, όταν καταργήθηκε οριστικά. Οι καιροί άλλωστε ήσαν πρόσφοροι περισσότερο, διότι ο κινητός πλούτος και η κυκλοφορία του ήταν ήδη πολύ αυξημένη και ως εκ τούτου σημαντικότερη η απόδοση στο Δημόσιο της εμμέσου φορολογίας, που αναπληρούσε τα από την «Επιβολή» προκύπτοντα έσοδα.

Ιδιόστατα.

Σε περίπτωση που η σχέση φόρου και γης είχε διαταραχθεί μέσα στα όρια του χωρίου, τότε εφαρμόζονταν ορισμένες τεχνικές φορολογικές διαδικασίες. Μερικές απ' αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της εξελίξεως της αγροτικής κοινότητας και γενικότερα των αγροτικών δομών. Οι σημαντικότερες απ' αυτές είναι η δημιουργία των «ιδιοστάτων» και η μετάθεση του δημοσίου κανόνος από μια φορολογική κοινότητα σε άλλη (μετάθεσις από χωρίου εις χωρίον).

Ιδιόστατα λέγονται τα τμήματα γης, τα οποία αποσπώνται από το σύνολο της υποταγής του χωρίου, έχουν συνήθως ιδιαίτερα όρια (περιορισμοί) και έτσι γίνονται «ιδιοπεριόριστα». Αποτελούν μικρές φορολογικές μονάδες που είτε παραμένουν ως παραρτήματα στην κοινότητα, είτε γίνονται φορολογικώς ανεξάρτητα. Οι αιτίες δημιουργίας των ιδιοστάτων είναι:

1) Η ανεύρεση μέσα στα όρια της κοινότητας, η οποία ήταν από παλαιά καλλιεργούμενη και φορολογούμενη (κηνσευομένη), τμημάτων αφορολόγητης γης, που είχε διαφύγει την προσοχή των παλαιότερων φορολόγων, ή δεν ήσαν

αξιοποιημένα την εποχή της προηγούμενης φορολογικής αναγραφής. Ο επόπτης καταγράφει στον κώδικα του χωρίου, ύστερα από τα στοιχεία που αφορούν την παλαιά υποταγή, τη γη αυτή και τους αντίστοιχους φόρους και προσθέτει στην παλαιά φορολογία τους νέους φόρους. Το σύνολο των νέων φόρων και της αντίστοιχης γης ονομαζόταν «προσθήκη».

Η γη αυτή, είτε είχε οροθετηθεί είτε όχι, αποτελούσε ένα ιδιόστατο. Στο Ιδιόστατον ο δείκτης της επιβολής, δηλαδή η σχέση ανάμεσα στη γη (υποταγή) και στον φόρο, δεν είναι ο ίδιος με τον δείκτη επιβολής της κοινότητας. Το ιδιόστατον αποτελεί μια μικρή φορολογική μονάδα με ιδιαίτερη υποταγή και ρίζα.

2) Ο αποχωρισμός της «κλασματικής γης» από την υπόλοιπη γη του χωρίου. Όπως αναφέρθηκε, οι επόπται, ύστερα από αυτοκρατορική διαταγή, καταργούν τους φόρους των εκτάσεων, που έχουν εγκαταλειφθεί από τους ιδιοκτήτες τους πάνω από 30 χρόνια, και τις κηρύσσουν κλασματική γη. Συνήθως τις αποχωρίζουν από την υπόλοιπη γη της κοινότητας και τις οροθετούν χωριστά. Όταν η κλασματική γη παραχωρηθεί από το κράτος σε νέους ιδιοκτήτες ή καλλιεργητές και αξιοποιηθεί, εξακολουθεί να παραμένει αποχωρισμένη και ν' αποτελεί, ανάλογα με την έκτασή της, «ιδιόστατα προάστεια» ή «ιδιόστατα αγρίδια». Οι μικρότερες αυτές μονάδες αποτελούν φορολογικά παραρτήματα του χωρίου, από το οποίο έχουν αποσπασθεί και έχουν τον ίδιο δείκτη επιβολής, εφ' όσον η υποταγή τους και η ρίζα τους συνυπολογίζονται στην αρχική υποταγή και ρίζα. Όμως για την εξίσωση και την ικάνωση της ρίζας τους αντί για ένα νόμισμα φόρου υπολογίζεται το 1/12 του νομίσματος. Για την απλούστευση των λογαριασμών τα προάστεια και τα αγρίδια αποχωρίζονται από την αρχική κοινότητα και αποτελούν ιδιαίτερες φορολογικές μονάδες. Την τάση για ν' αποχωρίζονται τα προάστεια και τα αγρίδια δυναμώνει το γεγονός ότι η κλασματική γη δινόταν συνήθως σε μεγάλους ιδιοκτήτες, οι οποίοι ήθελαν να διαχωρίσουν την περιουσία τους από τα κτήματα των χωρικών μιας φορολογικής κοινότητας και να δημιουργήσουν ιδιόστατα.

3) Επίσης αποτελούν ανεξάρτητες φορολογικές μονάδες, «ιδιόστατα μη συναγόμενα», οι ποσότητες γης που αντιστοιχούν στις φορολογικές απαλλαγές, τις οποίες οι προ του Λέοντος ΣΤ' αυτοκράτορες είχαν προνομιακά παραχωρήσει σε διάφορα ιερά και ευαγή ιδρύματα (μοναστήρια, εκκλησίες, γηροκομεία, ξενώνες κ.λ.π.). Οι φόροι αυτοί δεν καταγράφονται πλέον στα φορολογικά βιβλία των χωρίων, αλλά στους κώδικες της κεντρικής υπηρεσίας (του οικιστικού) και στους κώδικες των διοικήσεων. Οι φόροι αυτοί συνυπολογίζονται για την επιβολή και την εξίσωση, αλλά ο τρόπος του υπολογισμού δεν είναι σαφής στις πηγές.

Μεταθέσεις.

Είναι φανερό ότι η δημιουργία ιδιοστάτων συντελεί στην συρρίκνωση της αγροτικής κοινότητας. Σε ανάλογο αποτέλεσμα οδηγεί, από αντίθετους δρόμους, η τεχνική φορολογική διαδικασία της «μεταθέσεως από χωρίου εις χωρίον». Όταν ένας φορολογούμενος διέθετε πολλά κτήματα, που αποτελούσαν στίχους καταγραμμένους σε διάφορα χωρία, είχε το δικαίωμα να ζητήσει την εγγραφή του και την πληρωμή των φόρων του συνόλου των στίχων του σε μια μόνο κοινότητα, προφανώς σ' αυτήν όπου ήταν το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του. Ο επόπτης όφειλε να μεταφέρει στα λογιστικά βιβλία μιας κοινότητας τα ποσά του φόρου, τα οποία ήσαν καταγραμμένα σε άλλες κοινότητες, ίσως και τις ποσότητες της αντίστοιχης γης. Έτσι οι μεταθέσεις διετάρασαν τις σχέσεις ρίζας και υποταγής της κάθε κοινότητας. Στην αταξία αυτή ερχόταν να προστεθεί και η ασάφεια των φορολογικών στοιχείων. Έτσι, για μεγαλύτερη ακρίβεια, οι φορολόγοι προτιμούσαν να συγκεντρώνουν λογιστικά τη γη και τον αντίστοιχο φόρο όλων αυτών των κοινοτήτων διευρύνοντας με αυτόν τον τρόπο το πεδίο της επιβολής. Φαίνεται πως με την πάροδο του χρόνου η τεχνική αυτή διαδικασία είχε επικρατήσει, ι-

διαίτερα με την προοδευτική συγκέντρωση της γης στα χέρια των μεγάλων ιδιοκτητών, οι οποίοι είχαν κάθε λόγο και συμφέρον να απαιτούν τέτοιου είδους μεταθέσεις.

Υποθέτουμε πως έτσι μπορεί να εξηγηθεί το γεγονός ότι σε έγγραφα του 11ου αιώνα αναφέρεται δείκτης επιβολής, ο οποίος καθορίζεται από αυτοκρατορικά γενικά διατάγματα (κοινούς ορισμούς) και έχει ισχύ σε ολόκληρες περιοχές. Έτσι γενικευμένος ο δείκτης επιβολής μπορεί να χρησιμοποιηθεί όχι μόνο ως μέσο ελέγχου αλλά και ως μέτρο καθορισμού της φορολογικής βάσεως, καθώς και ως πρακτικό μέσο για την αυξομείωση της φορολογίας και της προσαρμογής της στη νομισματική κατάσταση της στιγμής.

Οι αυτοκράτορες δεν είχαν παρά να ελαττώσουν το ποσό γης που αντιστοιχεί σε ένα νόμισμα φόρου, για να αυξήσουν την ονομαστική αξία της φορολογίας - αύξηση του αριθμού των νομισμάτων - και να προσαρμόσουν έτσι τη φορολογία στην εσωτερική αξία του υποτιμημένου χρυσού νομίσματος ή για να αυξήσουν τον φόρο. Αντίθετα, μπορούν ν' αυξήσουν το ποσό της επιβολής σε περίπτωση ανόδου της εσωτερικής αξίας του νομίσματος σε περιόδους νομισματικής εξυγιάνσεως ή ελαττώσεως της φορολογίας.

«Επιβολή» και «περίσσεια».

Οι πληροφορίες των πηγών είναι αρκετές και περισσότερο σαφείς ως προς την χρησιμοποίηση του δείκτη της επιβολής για την επαλήθευση της αντιστοιχίας φόρου και γης. Ο επόπτης, έχοντας τον δείκτη της επιβολής, μπορεί να ελέγξει αν η κατεχόμενη γη ανταποκρίνεται πράγματι στον δημόσιο κανόνα. Αν η γη είναι περισσότερη, η ποσότητα που δεν καλύπτεται από τον φόρο χαρακτηρίζεται ως «γη περιπτή» ή «περίσσεια». Η δημιουργία της περισσειάς έχει κυρίως δύο αιτίες:

1) Τη μεταβολή της φορολογικής βάσεως με τη μείωση του δείκτη της επιβολής για την αύξηση της φορολογίας, στην περίοδο που μεσολαβεί μεταξύ δύο φορολογικών επιθεωρήσεων ή «αναγραφών». Σ' αυτή την περίπτωση ο φορολογούμενος όφειλε να καταβάλει τη διαφορά του φόρου ή να υποστεί την κατάσχεση της γης.

2) Καταπατήσεις δημόσιας ή και ιδιωτικής γης, περίπτωση αρκετά συχνή στις μεγάλες προνομιούχες ιδιοκτησίες, από λαθροχειρίες, πολλές φορές με τη συνενοχή των φορολογικών υπαλλήλων, από λάθη στον πολύπλοκο μηχανισμό των προσωρινών ή μονιμότερων φορολογικών απαλλαγών, των «επανορθώσεών» τους, των φορολογικών προνομίων, καθώς και από λάθη, πραγματικά ή ηθελημένα, στη μέτρηση της γης. Σε αυτές τις περιπτώσεις η περιττή γη κατάσχεται από το κράτος. Όπως και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, η τεχνική της επιβολής μεταβάλλει το φορολογικό σύστημα, το οποίο έχει ως αφετηρία τους προσδιορισμένους φόρους για κάθε άτομο ή κοινότητα, σε ένα σύστημα διανεμητικό. Ωστόσο οι προνομιούχοι ιδιοκτήτες πετυχαίνουν ειδική μεταχείριση. Μπορούν να κρατήσουν την περίσσεια καταβάλλοντας τον φόρο ή να την αφήσουν στο κράτος. Πολλοί από αυτούς, ιδιαίτερα τα μεγάλα εκκλησιαστικά ιδρύματα, κατορθώνουν να κρατήσουν την περίσσεια χωρίς να καταβάλουν τον ανάλογο φόρο, μετατρέποντάς την σε αυτοκρατορική δωρεά.

Τ ο α λ λ η λ έ γ γ υ ο ν .

Όλες οι τεχνικές φορολογικές διαδικασίες, οι οποίες στα χέρια των «δυνατών» μεταβάλλονταν εύκολα σε τεχνάσματα, βοηθούν στη συρρίκνωση των αγροτικών κοινοτήτων. Με τη δημιουργία ιδιοστάτων και με το σύστημα των μεταθέσεων οι κοινότητες διαλύονται σε μεγάλα οικονομικά σύνολα. Οι αγροτικές κοινότητες εξαρτώνται ολοένα και

περισσότερο από τη μεγάλη ιδιοκτησία, η οποία από το τέλος του 9ου αιώνα αρχίζει να τις κατακλύζει.

Η αρχική συλλογική αλληλεγγυος ευθύνη πληρωμής των φόρων μιας κοινότητας χαλαρώνεται όλο και περισσότερο και η εφαρμογή της περιορίζεται. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων η φορολογική αλληλεγγύη περιορίζεται στο εσωτερικό της κοινότητας, της οποίας άλλωστε αποτελεί το κύριο συστατικό στοιχείο. Ουσιαστικά η αλληλεγγύη συνδέει τους ιδιοκτήτες και νομείς των γεωργικών κλήρων, των οποίων τα φορολογικά στοιχεία συνθέτουν την ρίζα του χωρίου. Όπως και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, έτσι και κατά την μεσοβυζαντινή οι φορολογούμενοι της ομάδος χωρίου συνιστούν υποχρεωτικές ενώσεις δημοσίου δικαίου, είδη εταιρειών, για την πληρωμή των φόρων. Οι ενώσεις αυτές λέγονται «κοινωνία», ενώ οι γεωργικοί κλήροι ονομάζονταν «ανακοινώσεις». Οι μεγάλοι ιδιοκτήτες μετείχαν στην κοινωνία μόνο με μέρος των κτημάτων τους, με τα κτήματα εκείνα που βρίσκονταν ανάμεσα στους κλήρους των χωρικών της κοινότητας. Εξ άλλου είδαμε πως οι μεγάλοι ιδιοκτήτες προσπαθούσαν να ξεχωρίσουν αυτά τα κτήματα από την κοινότητα, για να σχηματίσουν ιδιόστατα, τα οποία δεν μετείχαν στη ρίζα και στην υποταγή του χωρίου. Βέβαια το ίδιο ίσχυε και στα χωρία, τα οποία ανήκαν σε έναν μεγάλο ιδιοκτήτη. Έτσι η μεγάλη ιδιοκτησία ξέφευγε όλο και περισσότερο από την «αλληλεγγυον» υποχρέωση της πληρωμής των φόρων, η οποία εβάρυνε τους γείτονες μεγάλους ιδιοκτήτες μόνο στην περίπτωση που όλοι οι χωρικοί είχαν εγκαταλείψει τα κτήματά τους, περίπτωση εξαιρετικά σπάνια.

Ο Βασίλειος Β΄ με τη θέσπιση του «αλληλεγγύου» και για τους μεγάλους ιδιοκτήτες θέλησε να αντιμετωπίσει την κατάσταση, που είχε δημιουργήσει η ίδρυση των ιδιοστάτων. Πρόκειται για νέο ειδικό θεσμό (ή πρόκειται για επαναφορά του συστήματος της πρωτοβυζαντινής περιόδου;), ο οποίος διευρύνει το πεδίο εφαρμογής της αρχής του αλληλεγγύου και τη γενίκευσή της σε όλους τους φορολογουμένους μιας

πλατιάς φορολογικής περιοχής χωρίς καμιά εξαίρεση. Με το μέτρο αυτό υποχρεώθηκαν να συμμετέχουν στην αλληλέγγυον πληρωμή των φόρων όχι μόνο οι «κοινωνοί» μιας φορολογικής κοινότητας, αλλά και οι μεγάλοι ιδιοκτήτες κάτοχοι ιδιοσάτων ή χωριών, που αποτελούσαν ιδιαίτερη φορολογική μονάδα, όχι μόνο οι φορολογούμενοι μιας φορολογικής κοινότητας, αλλά και οι φορολογούμενοι των ευρύτερων περιοχών της ενορίας και της διοικήσεως.

Είναι φανερό πως το μέτρο αυτό στρεφόταν εναντίον των δυνατών, καθώς και όλη η νομοθεσία του Βασιλείου Β'. Ο Ρωμανός Γ' Αργυρός (1028-1034) κατάργησε μόνο το μέτρο και όχι, καθώς υποστηρίχθηκε από μερικούς ιστορικούς, την αρχή της αλληλεγγύου πληρωμής των φόρων. Η αρχή αυτή εξακολουθεί να εφαρμόζεται, καθώς και πρώτα, στα όρια της κοινότητας και αποτελεί το συστατικό στοιχείο της.

Η αγροτική φορολογική κοινότητα, έστω και συρρικνωμένη, εξακολουθεί να υπάρχει. Ωστόσο η δυνατότητα των μεγάλων ιδιοκτητών να ξεχωρίζουν τα κτήματά τους από το πλέγμα των φορολογικών κοινοτήτων γίνεται μεγαλύτερη. Σε πολλές περιπτώσεις οι μεγάλοι ιδιοκτήτες δεν πληρώνουν καν τους φόρους τους στην περιοχή, αλλά τους καταβάλλουν κατ' ευθείαν στις κεντρικές υπηρεσίες του κράτους (δια πόλεως).

Είσπραξη των φόρων.

Το κράτος ήταν διαιρεμένο σε διοικήσεις, δηλαδή φορολογικές περιφέρειες, και την εποπτεία των φόρων της καθεμιάς από αυτές είχε ένας διοικητής. Η είσπραξη καθ' εαυτήν είχε ανατεθεί σε κατώτερους υπαλλήλους του Λογοθεσίου του γενικού, στο οποίο υπάγονταν και οι διοικηταί. Οι φόροι εισπράττονταν σε δύο δόσεις, κατά Μάιο και Σεπτέμβριο.

Κατά τα τέλη όμως της μεσοβυζαντινής περιόδου εγκαινιάζεται στο βυζαντινό κράτος η συνήθεια της εκμισθώσεως των φόρων, η οποία

είχε φρικτές συνέπειες και για το κράτος, προ παντός όμως για τους ατυχείς φορολογούμενους, τους οποίους η κρατική εξουσία παρέδιδε στα χέρια ανηλεών εκμεταλλευτών.

Η καταβολή των φόρων γινόταν με απόδειξη, η οποία έπρεπε να σημειώνει επακριβώς τα για κάθε φόρο καταβληθέντα ποσά, συνήθως όμως ανέγραφε το συνολικό ποσό του καταβληθέντος φόρου. Συγχρόνως στους φορολογικούς καταλόγους αναγραφόταν απέναντι καθενός η λέξη : ετέλεσεν.

Τα συλλεγόμενα χρήματα στην περιφέρεια καθενός θέματος συγκεντρώνονταν κατά πρώτον στην πρωτεύουσά του και από αυτά ο Πρωτονοτάριος του θέματος έπαιρνε τα ποσά των προβλεπομένων τακτικών δαπανών για μισθοδοσία υπαλλήλων και στρατιωτικών, καθώς επίσης για τα παρεχόμενα σολέμνια, τις κρατικές επιχορηγήσεις δηλαδή προς μονές και ευαγή ιδρύματα. Τα υπόλοιπα χρήματα εστέλλονταν με ειδικό ταχυδρόμο στην Κων)πολη.

Φόροι

Η άμεση φορολογία

Τακτικοί φόροι

Αγροτικοί φόροι. Οι φόροι που επιβαρύνουν τη γη, τη γαιοπρόσοδο και τους καλλιεργητές εξακολουθούν ν' αποτελούν τα κύρια έσοδα του κράτους. Η αγροτοποίηση της αυτοκρατορίας, που είχε αρχίσει από την προηγούμενη περίοδο και εντείνεται στους κρίσιμους αιώνες και έχει καταστήσει την αγροτική οικονομία πρωταρχική πηγή πλούτου, δίνει στους φόρους αυτούς ακόμη πιο μεγάλη σημασία για τα έσοδα του κράτους.

Εξ άλλου οι διαρκώς αυξανόμενες δαπάνες για την άμυνα της αυτοκρατορίας είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων αγροτικών φόρων και τη μεγαλύτερη επιβάρυνση του αγροτικού κόσμου. Πράγματι κατά την κρίσιμη περίοδο εμφανίζεται μια σειρά νέων φόρων και άλλων επιβαρύνσεων πλάι στους βασικούς φόρους της γης και στον κεφαλικό φόρο των καλλιεργητών της.

Για τον βασικό φόρο της γης δεν παραδίδεται καμιά ιδιαίτερη ονομασία. Όμως χωρίς αμφιβολία σ' αυτόν τον φόρο αναφέρονται οι εκφράσεις «δημόσιος κανών», «δημόσιον», «τα δημόσια της γης», «τα δημόσια», που μνημονεύονται στις πηγές σ' αυτή την περίοδο και ως το τέλος της αυτοκρατορίας.

Κατά τον G.Ostrogorsky η «συνωνή», που στην προηγούμενη περίοδο ήταν μια υποχρέωση συμπληρωματική στην «αννώνη», παίρνει τώρα τη θέση του κυρίου αμέσου φόρου. Αντίθετα ο Dolger υποστηρίζει πως η συνωνή, έχοντας γίνει τακτική συνεισφορά που καταβάλλεται σε χρήμα, αποτελεί ιδιαίτερο, κύριο φόρο, ο οποίος όμως εξακολουθεί να διατηρεί τον αρχαίο συμπληρωματικό του χαρακτήρα πλάι στον βασικό έγγειο φόρο. Μια σειρά από σοβαρές ενδείξεις μας κάνει να υποθέτουμε ότι η συνωνή είναι ένας φόρος που επιβάλλεται στη γεωργική παραγωγή και όχι στη γαιοκτησία. Το ύψος του φόρου αυτού καθορίζεται, κατά μία πληροφορία πηγών, σε 1 νόμισμα ανά 26, 36, 40, 84 και 100 μοδίους γης, αναλόγως με την ποιότητά της, καθώς επίσης και σε 1 νόμισμα ανά 30 ελαιόδενδρα.

Ως φόρος επί της γαιοπροσόδου εξελίχθηκε επίσης και το «ζευγολόγιον», που παίρνει πιθανόν τη θέση της *capitatio animalium*. Αυτός ο φόρος επιβαρύνει την εργασία των ζευγαριών σε σχέση με την έκταση της γης που καλλιεργούν.

Ανάλογος φόρος ή δικαίωμα είναι το «εννόμιον», που επιβάλλεται επί των κτηνών των χωρικών. Στο Κτηματολόγιο της Πάτμου, του τέλους της μεσοβυζαντινής εποχής, καθορίζεται το ύψος του φόρου αυ-

τού σε 1 μιλιάρησιον για κάθε αγελάδα, ίππο και όνο και 1 νόμισμα ανά 100 πρόβατα.

Ένας άλλος σημαντικός και αρκετά βαρύς φόρος ήταν ο κεφαλικός φόρος, η παλαιά *capitatio humana*, που αυτή την εποχή παίρνει το όνομα «καπνικόν». Το καπνικόν ήταν οικιακός φόρος, φόρος εστίας. Ο φόρος αυτός επιβαρύνει τα νοικοκυριά, τις οικογένειες των χωρικών (καπνούς). Από τις πηγές πληροφορούμαστε ότι το ύψος του ήταν δύο μιλιάρησια και υποβιβάσθηκε από τον Μιχαήλ Β΄ σε ένα. Ο φόρος αυτός ισχύει από τον 7ο αιώνα και όταν οι χρονογράφοι μνημονεύουν την κατάργηση του καπνικού από διαφόρους αυτοκράτορες, προφανώς πρόκειται για ένα προσωρινό μέτρο που απέβλεπε στην ανακούφιση των φορολογουμένων. Είναι πρόβλημα αν αυτός ο φόρος επιβαρύνει όλους τους φορολογουμένους, όλους τους αγρότες ή μόνο τους παροίκους. Εκτός από τον βασικό έγγειο φόρο, τον «δημόσιον κανόνα», στον 8ο αιώνα εμφανίζεται μια σειρά πρόσθετων φόρων, τα «παρακολουθήματα», οι οποίοι, έκτακτοι στην αρχή ή απλά τέλη, μεταβλήθηκαν με την πάροδο του χρόνου σε μόνιμους τακτικούς φόρους. Οι φόροι αυτοί υπολογίζονται επί του βασικού φόρου και είναι:

Τ ο δ ι κ ε ρ α τ ο ν. Είναι η προσθήκη δύο κερατίων (1 μιλιάρησιου) σε κάθε νόμισμα του φόρου που έχει επιβληθεί. Σύμφωνα με τον Θεοφάνη ο φόρος αυτός είχε επιβληθεί από τον Λέοντα Γ΄ για την ανοικοδόμηση των τειχών της Κων)πόλεως, αλλά στη συνέχεια μεταβλήθηκε σε μόνιμο φόρο.

Ο ίδιος αυτοκράτορας εισήγαγε επίσης το Ε ξ ά φ ο λ λ ο ν, πρόσθετη επιβάρυνση του κάθε νομίσματος του βασικού φόρου με 6 φόλλεις για κοινωφελείς σκοπούς. Οι δύο αυτές προσαυξήσεις, που παίρνουν το όνομα «δικερατοεξάφολλον» αυξάνουν τον αρχικό κανόνα 10% περίπου.

Μια άλλη ομάδα προσθέτων φόρων που υπολογίζονται επί του δημοσίου κανόνος με μια αρκετά πολύπλοκη αναλογική κλίμακα είναι η

«συνήθεια » και το «ελατικόν». Στην αρχή οι φόροι αυτοί που είχαν επιβληθεί ως δικαιώματα των υπαλλήλων - η συνήθεια ως δικαίωμα των εισπρακτόρων των φόρων, το ελατικόν ως ανταμοιβή των αστυνομικών οργάνων που συνόδευαν τους εισπράκτορες - ενσωματώθηκαν με τον αρχικό κανόνα και εισπράττονταν από το κρατικό ταμείο σε ποσοστό 25% επί του ποσού του κυρίως φόρου. Οι δύο αυτοί φόροι δεν μπορούσαν σε καμιά περίπτωση να υπερβούν τα 10 νομίσματα.

Το «δημόσιον» και τα «παρακολουθήματα» αθροίζονταν χωριστά. Το «εννόμιον» όμως δεν υπολογιζόταν κατά μεμονωμένο στίχο, αλλά για όλη τη φορολογούμενη περιφέρεια, θεωρούμενη ως φορολογική ενότητα. Το προϊόν των ανωτέρω φόρων εισέρχεται στο Λογοθέσιο του γενικού και από εκεί στη σακέλλη.

Έκτακτοι φόροι

Στους τακτικούς αγροτικούς φόρους προστίθεται μια ατέλειωτη σειρά έκτακτων δοσιμάτων και ποικίλων υποχρεώσεων, που έχουν το γενικό όνομα «επήρειαι». Οι έκτακτες αυτές παροχές είναι άλλοτε σε χρήμα, άλλοτε σε είδος, άλλοτε σε υπηρεσίες και άλλοτε σε προσωπική εργασία. Τέτοιες έκτακτες συνεισφορές είναι: η υποχρέωση στρατωνισμού και παροχής καταλυμάτων για τους αξιωματούχους, στρατιωτικούς και πολιτικούς, και τους υπαλλήλους της αυτοκρατορίας (άπληκτα, μιάτα), η δωρεάν ή σε καθορισμένη τιμή παροχή ειδών διατροφής για τον στρατό σε εκστρατεία (χορηγία χρεών υπέρ των απλήκτων), ο ανεφοδιασμός των οχυρών θέσεων (σιτηρέσιον κάστρων) κ.λ.π. Οι έκτακτες αυτές παροχές ήσαν της αρμοδιότητας του Λογοθεσίου του στρατιωτικού, των επαρχιακών και θεματικών διοικητικών και οικονομικών υπαλλήλων και μερικών υπαλλήλων του Λογοθεσίου του δρόμου.

Τις επιβαρύνσεις αυτές συμπλήρωναν οι «αγγαρείαι», υποχρέωση δηλαδή προσωπικής εργασίας ή καταβολής αντισηκώματος γι' αυτήν για

έργα αρμοδιότητος των Λογοθεσίων του δρόμου και του στρατιωτικού (οδοστρωσία, κατασκευή γεφυρών, καστροκτησία κ.λ.π.).

Εξκουσείαι. Στον κύριο φόρο της γης, το «δημόσιον», υπόκεινται κατ' αρχήν όλοι οι ιδιοκτήτες ή οι νομείς γης. Από την υποχρέωση αυτή δεν εξαιρούνται ούτε τα αυτοκρατορικά κτήματα. Οι παραχωρήσεις απαλλαγών (εξκουσείαι) για την παραγωγική αγροτική περιουσία είναι σπάνιες και συνήθως μερικές.

Οι προνομιακές απαλλαγές δίνονται γενικά για τους συμπληρωματικούς φόρους ή ως έκτακτες συνεισφορές «επήρειας», «αγγαρείας», «λειτουργίας». Αυτοί που συνήθως επωφελούνταν από τις απαλλαγές ήσαν: 1) ο κλήρος, οι εκκλησίες και τα ευαγή ιδρύματα, 2) οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας, οι οποίοι είχαν αναλάβει την παροχή υπηρεσιών στο κράτος (οίκοι εξκουσσάτοι, ελεύθεροι), όπως οι οικογένειες των στρατιωτών των θεμάτων για τα κτήματά τους που υπόκεινταν στη «στρατεία» (στρατιωτικοί οίκοι) και οι ομάδες υπηκόων που είχαν αναλάβει τη διατροφή και παροχή αλόγων στις ταχυδρομικές υπηρεσίες του κράτους, καθώς και τη συντήρηση των ταχυδρομικών σταθμών (εξκουσσάτοι του δρόμου) και άλλοι.

Η έμμεση φορολογία

Η έμμεση φορολογία αφορά κυρίως την κυκλοφορία αγαθών, τους φόρους επιτηδεύματος και τους φόρους κύκλου εργασιών. Ο κύριος φόρος στη μεσοβυζαντινή περίοδο είναι το «κομμέρκιον», ο «υπέρ πρασίμων φορτίων παρεχόμενος κανών», που έχει αντικαταστήσει την παλαιά octava. Το ακριβές περιεχόμενο του κομμερκίου δεν φαίνεται καθαρά από τις πηγές. Οι πηγές δεν διευκρινίζουν αν πρόκειται για τελωνειακό δασμό ή φόρο επιτηδεύματος, ο οποίος βαρύνει γενικά τις εμπορικές συναλλαγές. Ωστόσο φαίνεται ότι είναι γενικός φόρος που χρησιμοποιείται και στις δυο περιπτώσεις και σημαίνει, ανάλογα με την

περίπτωση, άλλοτε τον φόρο κυκλοφορίας των εμπορευμάτων (τελωνίων), άλλοτε τον φόρο επιτηδεύματος επί εμπορικών επιχειρήσεων και, κατά τρόπο γενικό, τους δασμούς ή τα τέλη που βαρύνουν τα εμπορεύματα. Έτσι μερικές πηγές αναφέρουν τον γενικό αυτό φόρο στον πληθυντικό (κομμέρκια).

Το ποσό του κομμερκίου κυμαίνεται από 2 έως 10% επί της αξίας των εμπορευμάτων, ανάλογα με την περίοδο και τις περιστάσεις (παραχώρηση εκπτώσεων και άλλων φορολογικών προνομίων σε ντόπιους και κυρίως σε ξένους εμπόρους). Το «πρατίκιον» είναι ο ειδικός όρος για τον φόρο επί των αγοραπωλησιών.

Πλάι στο κομμέρκιον οι πηγές αναφέρουν συχνά τη «δεκάτη». Συνήθως ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον φόρο επί της κυκλοφορίας των αγαθών. Δηλαδή πρόκειται για ένα κομμέρκιον με την έννοια του τελωνειακού δασμού με διατίμηση καθορισμένη 10% επί της αξίας των εμπορευμάτων. Συχνά η δεκάτη καταβάλλεται σε είδος.

Εκτός από το κομμέρκιον αναφέρονται επίσης τα διάφορα «διαπύλια» ή «διαγώγια» τα οποία βαρύνουν την εσωτερική κυκλοφορία προσώπων και εμπορευμάτων, καθώς και οι δασμοί που βαρύνουν τα μέσα μεταφοράς, ιδιαίτερα τα πλοία (διάφορα «ελλιμένα»).

Οι φόροι αυτοί εισπράττονταν από τους κο(υ)μμερκιαρίους για το Λογοθέσιο του γενικού. Πρέπει όμως να παρατηρηθεί ότι τα προνόμια τα παραχωρούμενα στους ξένους από το τέλος της μεσοβυζαντινής εποχής και οι απαλλαγές ελάττωσαν το προϊόν των φόρων αυτών και συνεπώς και τη σημασία τους.

Τέλη και πρόστιμα. Στους αμέσους και εμμέσους τακτικούς φόρους πρέπει να προστεθούν οι διάφορες «συνήθειες», οι οποίες συχνά εισπράττονται προς όφελος του κρατικού ταμείου και μπορούν να καταταχθούν στις επόμενες κατηγορίες:

1) Οι «συνήθειες» οι οποίες δίνονται από τους αξιωματούχους και τους τιτλούχους στο προσωπικό των ανακτόρων την ημέρα της ονομασίας τους.

2) Διάφορα δικαστικά δικαιώματα και τέλη, τα οποία καταβάλλονται στους δικαστές, στους δικαστικούς υπαλλήλους και στους βοηθούς τους. Ο Λέων Γ' και ο Βασίλειος Α' κατάργησαν τα δικαιώματα των δικαστικών, θεσπίζοντας την δωρεάν απονομή δικαιοσύνης και αποδοχές για τους δικαστικούς από το δημόσιο ταμείο. Ο Λέων ΣΤ' επαναφέρει τα δικαιώματα των δικαστικών, τα οποία ρυθμίζονται από δύο Νεαρές του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογεννήτου μεταξύ του 945 και 954.

3) Τα δικαιώματα τα οποία εισπράττονται από τους φορολογικούς υπαλλήλους. Το «χαρτιατικόν» στην αρχή εισπράττεται από τους φορολογικούς υπαλλήλους, οι οποίοι είναι επιφορτισμένοι με την αναθεώρηση των κτηματολογίων και της φορολογίας. Εξ άλλου οι τελωνειακοί υπάλληλοι εισπράττουν και αυτοί διάφορα δικαιώματα.

Μεταξύ διαφόρων ποινικών προστίμων, τα οποία παίρνουν χαρακτηριστήρα άλλοτε τακτικής και άλλοτε έκτακτης φορολογίας, ατομικής ή συλλογικής, εξακολουθεί ν' αναφέρεται το «αερικόν» και προστίθενται το «φονικόν», η «παρθενοφθορία», η «εύρεσις θησαυρού», που εμφανίζονται πιο συχνά στις πηγές των επομένων αιώνων.

β) 1081 - 1204

Οι δειλές προσπάθειες των τελευταίων αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας και των διαδόχων τους, ως το 1081, να δημιουργήσουν ένα συγκεντρωτικό κράτος με ισχυρή κεντρική κυβέρνηση και να δώσουν συγχρόνως στη μοναρχία μια πλατύτερη κοινωνική βάση, απέτυχαν. Η εσωτερική κρίση, με τις διάφορες εκδηλώσεις της, πολιτική, δημοσιονομική, οικονομική, που ρίζες της βρίσκονται ήδη στον 10ο αιώνα, διαφαίνεται καθαρότερα από τα μέσα του 11ου αιώνα και κορυφώνεται στη δεκαετία 1071-1081.

Προηγουμένως από τον 10ο ήδη αιώνα παρατηρούνται κάποιες μικρές μεταβολές. Ο Λογοθέτης του δρόμου περιορίζεται στα καθήκοντά του ως υπουργού των εξωτερικών. Το παλαιό σέκρετόν του δεν διευθύνεται στο εξής από τους χρτουλαρίους. Επίσης το Λογοθέσιον των αγελών από τον 11ο αιώνα παύει ν' αναφέρεται. Προφανώς η σιωπή των πηγών σημαίνει ότι τούτο έχασε την αυθυπαρξία του και υποβιβάσθηκε. Και πράγματι σιγίλλιο του 12ου-13ου αιώνα ομιλεί όχι πλέον για λογοθέσιον αλλά για απλό χαρτουλαριάτον των αγελών.

Οι μεγάλες όμως μεταβολές συμβαίνουν από τον 12ο αιώνα και αφορούν στις καθ' αυτό οικονομικές υπηρεσίες. Το αξίωμα του Λογοθέτου του στρατιωτικού αποστερείται κάθε πραγματικής αρμοδιότητας και απομένει ψιλός τίτλος. Αλλά και ο Λογοθέτης του γενικού, ο προϊστάμενος μιας από τις σπουδαιότερες υπηρεσίες του κράτους, εξαφανίζεται κατά την εποχή του αυτοκράτορος Μανουήλ Α' Κομνηνού και τις αρμοδιότητές του αναλαμβάνει για μικρό διάστημα ο επί των Οικειακών, προϊστάμενος της διοικήσεως της ιδιωτικής αυτοκρατορικής εγγείου περιουσίας. Επί Ισαακίου Α' Αγγέλου το Λογοθέσιον του γενικού εμφανίζεται και πάλι μέχρι της λατινικής κατακτήσεως, η οποία αναστάτωσε τα πάντα.

Η προσπάθεια ανορθώσεως των δημοσίων οικονομικών του κράτους, της διαρρυθμίσεως του νομισματικού συστήματος και της προσαρμογής του υπολογισμού και του τρόπου εισπράξεως των φόρων στη νομισματική κυκλοφορία, απασχόλησε ιδιαίτερα τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, ο οποίος αντιμετώπισε σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα μόλις ανέλαβε την εξουσία, με την Α΄ (τριακοστή) Νεαρά του.

Είναι δύσκολο να κατανοηθεί η μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού σχετικά με τον υπολογισμό και την είσπραξη του φόρου, καθώς και την προσαρμογή του φοροτεχνικού συστήματος στη νομισματική πραγματικότητα. Η μεταρρύθμιση αρχίζει το 1106 και βρίσκει την τελειωτική μορφή της το 1109. Εκτίθεται σε μια σειρά «υπομνηστικών» των φοροεισπρακτόρων προς τον αυτοκράτορα και στις απαντήσεις τους. Τα κείμενα αυτά έχουν συγκεντρωθεί στη φοροτεχνική πραγματεία του δευτέρου μισού του 12 αιώνα, που φέρει τον τίτλο « Νέα Λογαρική». Με βάση το κείμενο αυτό, καθώς και με τη βοήθεια άλλων σκόρπιων πληροφοριών, δίνονται εδώ οι γενικές γραμμές του νέου αυτού φοροτεχνικού συστήματος, με δεδομένη τη μεγάλη κερδοσκοπία των φοροεισπρακτόρων.

Πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η διάκριση μεταξύ του «κανόνος», δηλαδή του φόρου, και των «παρακολουθημάτων», δηλαδή των πρόσθετων συμπληρωματικών φόρων, εξακολουθεί. Όμως η αρχή, σύμφωνα με την οποία ο φορολογούμενος όφειλε να καταβάλλει σε χρυσά νομίσματα, «χάραγμα», όχι μόνο το ποσό του φόρου που εκφραζόταν σε ακέραια ψηφία, αλλά και το κλάσμα του νομίσματος, όταν αυτό υπερέβαινε τα $\frac{2}{9}$ του νομίσματος, παίρνοντας πίσω από τον εισπράκτορα σε κέρματα το υπόλοιπο (αντιστροφή), ατονεί. Το «χάραγμα» χρησιμοποιείται πλέον για την πληρωμή μόνο των ακέραιων ψηφίων του «κανόνος» σε χρυσό νόμισμα, ενώ το κλασματικό μέρος του πληρώνεται σε υποδιαίρεσεις του νομίσματος. Το «χάραγμα» χρησιμοποιείται επίσης για τον υπολογισμό των «παρακολουθημάτων». Για την κατανόηση της νέας αυ-

τής λειτουργίας του «χαραγματος» υπενθυμίζουμε επίσης ότι τα «παρακολουθήματα» («δικέρατον», «εξάφολλον», «συνήθεια», «ελατικόν») υπολογίζονται με βάση το ποσό του «κανόνος» σύμφωνα με μια αναλογική ανοδική κλίμακα. (τόσα κεράτια ή φύλλεις σε κάθε χρυσό νόμισμα «κανόνος»), ποσά που ο δείκτης τους αυξάνεται ανάλογα με το ποσό του φόρου, και ότι αποτελούσαν σημαντικό ποσοστό του συνολικού φόρου.

Αυτόν τον υπολογισμό μεταβάλλει ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, ο οποίος, για να προσαρμόσει την είσπραξη των φόρων στη ρευστότητα της νομισματικής κυκλοφορίας, όρισε τα εξής: Ο φοροεισπράκτορας για να υπολογίσει το συνολικό ποσό του φόρου («κανών» και «παρακολουθήματα») έπρεπε να διακρίνει τα ακέραια ψηφία του «κανόνος» και τα τυχόν κλάσματα του («λεπτά ψηφία») και να υπολογίσει χωριστά τα «παρακολουθήματα» που αντιστοιχούν στις ακέραιες μονάδες του κανόνος και χωριστά τα παρακολουθήματα του κλάσματος.

Το δεύτερο σημείο της φοροτεχνικής μεταρρυθμίσεως του Αλεξίου αφορά την πληρωμή των φόρων στα πραγματικά κυκλοφορούντα «νομίσματα» και τις υποδιαιρέσεις τους.

Η γενική αρχή είναι ότι μόνο οι ακέραιες μονάδες του «κανόνος» (τα 7 «νομίσματα») θα εισπράττονται σε «χάραγμα» (χρυσά νομίσματα), όλο το υπόλοιπο ποσό θα εισπράττεται σε «χαλκά νομμία». Με την έκφραση αυτή πρέπει να εννοήσουμε τα διάφορα εξαιρετικώς χαμηλού τίτλου καθαρότητας «νομίσματα» και τα κέρματα που αντιπροσωπεύουν τις διάφορες υποδιαιρέσεις του χρυσού «υπερπύρου»

Με τη φοροτεχνική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού έγινε δυνατή η επιβολή κάποιας τάξεως στον υπολογισμό και κυρίως στην είσπραξη των φόρων. Το νέο λογιστικό σύστημα, παρ' όλη τη φαινομενική του πολυπλοκότητα, έδινε ένα γενικό τύπο για τον υπολογισμό και την είσπραξη των φόρων. Έτσι μπορούσε να περιορισθούν οι καταχρήσεις των ενοικιαστών των φόρων και κυρίως να εξασφαλισθεί η αξία των ε-

σόδων της φορολογίας από την ενδεχόμενη πτώση του τίτλου καθαρότητας των νομισμάτων, με τα οποία πλήρωναν οι φορολογούμενοι.

Σε περίπτωση ραγδαίας πτώσεως του νομίσματος, ο αυτοκράτωρ είχε τη δυνατότητα να προσαρμόσει τους φόρους στη νομισματική κυκλοφορία με το σύστημα της «επιβολής», μειώνοντας τον δείκτη της, δηλαδή μειώνοντας την ποσότητα γης που ήταν υπόχρεη φόρου ενός νομίσματος. Τέτοιες προσαρμογές διαφαίνονται αρκετά καθαρά στα διάφορα φορολογικά έγγραφα της εποχής των Κομνηνών και μαρτυρούνται και από τους χρονογράφους.

Μονοπωλία.

Κατά τον 12ο αιώνα εμφανίζονται οι «Μικταί πρόσοδοι», δηλαδή έσοδα προερχόμενα από την άσκηση της Κρατικής Μονοπωλίας. Η Μονοπωλία επιστημονικώς είναι το δικαίωμα του κράτους : να παράγει, να κατασκευάζει, να εισάγει έξωθεν και να πωλεί προϊόντα κοινής καταναλώσεως με ταμειευτικό σκοπό. Με την μονοπωλία, εκτός της επιβαλλομένης φορολογίας, ασκείται από το κράτος και εμπορία (λόγω της αγοράς και μεταπωλήσεως που γίνεται) και γι' αυτό κατακρίνεται η άσκηση αυτής σε ευρεία κλίμακα, διότι αποτελεί επέμβαση του κράτους στην ιδιωτική πρωτοβουλία και στην βιοποριστική δράση, τις οποίες, κατά τις αρχές της ορθόδοξης διευθυνόμενης οικονομίας, πρέπει το κράτος να διευθύνει μόνο για ωφέλεια του κοινωνικού συμφέροντος και της ιδιωτικής δράσεως, από τις οποίες εμμέσως προκύπτει η κρατική ωφέλεια, και όχι με άσκηση εμπορίας από το κράτος.

Κατά τον 12ο αιώνα απαντά στο βυζαντινό κράτος ευρεία άσκηση της μονοπωλίας: στον άρτο, στον οίνο, στο έλαιον και σε άλλα είδη τροφίμων. Αλλά πρέπει να τονισθεί ότι στις μονοπωλίες αυτές οδηγήθηκε το κράτος από την αδήριτη ανάγκη και στην αρχή πιθανότατα με την ελπίδα της προσωρινότητας. Ο λόγος των μονοπωλιών αυτών ήταν η

μεγίστη μείωση των δημοσίων προσόδων από τελωνειακούς δασμούς, ένεκα των συμβάσεων, με τις οποίες το κράτος, για να πετύχει στρατιωτική βοήθεια, υποχρεώθηκε να επιτρέψει την ίδρυση τελωνείων στην Κων)πολη από τους Ενετούς, τους Γενουάτες και τους Πισάτες. Τα οικονομικά αποτελέσματα της ευρύτατης εκείνης μονοπωλίας ήσαν βέβαια ολέθρια για την εθνική οικονομία γενικά και η μονοπωλία πάντοτε κατακρίθηκε και μεταγενέστερα καταδικάστηκε από την Επιστήμη, διότι δημιουργεί Κρατικό Κοινωνισμό, του οποίου τα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα ήσαν αξιοθρήνητα πάντοτε, όπως διαπιστώθηκε στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, στις οποίες εξαθλιώθηκε η ιδιωτική οικονομία.

III. ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (1204-1453)

Η βυζαντινή οικονομία στον 13ο-15ο αιώνα εξετάζεται εδώ υπό ορισμένους γεωγραφικούς και χρονολογικούς περιορισμούς, διότι μερικές περιοχές της αυτοκρατορίας πέρασαν υπό ξένη κυριαρχία. Από το 1204 μέχρι το 1261 το βυζαντινό κράτος έχει ως κέντρο του τη Μ. Ασία, απ' όπου ο στρατός του σταδιακά ανακαταλαμβάνει τη Μακεδονία και τελικά την Κων)πολη. Μετά το 1261 η έδρα του κράτους μεταφέρεται και πάλι στην Κων)πολη και η αυτοκρατορία έχει πάλι για λίγο διάστημα και ασιατικά και ευρωπαϊκά εδάφη. Από τις αρχές του 14ου αιώνας η αυτοκρατορία φθίνει και η εδαφική της συρρίκνωση γίνεται ολοένα και πιο έντονη μετά το 1350, έτσι που στο τέλος του 14ου αιώνας η αυτοκρατορία ν' αποτελείται από την Κων)πολη, τη Θεσσαλονίκη, μερικές πόλεις της Θράκης και της Μακεδονίας, τη Λήμνο, τη Θάσο, την Ίμβρο, τις Β. Σποράδες και το Δεσποτάτο του Μορέως. Αν και ορισμένοι οικονομικοί θεσμοί επιζούν στις περιοχές που περνούν υπό την κυριαρχία των Λατίνων και των Οθωμανών, όμως παραμένει γεγονός ότι οι σερβικές και κυρίως οι τουρκικές εισβολές και κατόπιν η ενσωμάτωση βυζαντινών εδαφών στην οθωμανική αυτοκρατορία αποτελούν πραγματική τομή για την ιστορία των περιοχών αυτών.

Στην πολυσύνθετη βυζαντινή κοινωνία του 13ου-15ου αιώνα οι οικονομικές δομές εξακολουθούν να είναι πρωταρχικώς συνάρτηση των παραγωγικών σχέσεων που επικρατούν στην ύπαιθρο. Άρα η παραγωγή στην ύπαιθρο αποτελεί και το βάθρο του φορολογικού συστήματος, δηλαδή την κύρια οικονομική σχέση του κράτους με τους υπηκόους του. Όμως η βυζαντινή κοινωνία περιέχει επίσης έναν εμπορικό τομέα, που πρέπει και αυτός να μελετηθεί.

Από αρκετές δεκαετίες έχει τεθεί το πρόβλημα αν η βυζαντινή κοινωνία μπορεί να θεωρηθεί φεουδαρχική, δηλαδή αν έχει αναπτύξει κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς ανάλογους με εκεί-

νους των περισσότερών κοινωνιών της δυτικής μεσαιωνικής Ευρώπης, που στην ιστοριογραφία έχουν θεωρηθεί ως τα κλασσικά φεουδαρχικά πρότυπα.

Πολλά έχουν γραφεί για το πρόβλημα της υπάρξεως βυζαντινής φεουδαρχίας. Ορισμένοι ιστορικοί, και των δυτικών θεσμών και βυζαντινολόγοι, αμφισβητούν την ύπαρξη βυζαντινής φεουδαρχίας, καθώς και γενικότερα τη λειτουργία φεουδαρχικών συστημάτων έξω από τη Δυτική Ευρώπη. Όμως άλλοι μελετητές βλέπουν στο Βυζάντιο αυτής της εποχής μια κοινωνία φεουδαρχικού τύπου, με σοβαρές ιδιομορφίες, από τις οποίες κυριότερες είναι: η ύπαρξη συγκροτημένης κεντρικής διοίκησης και η συνύπαρξη εμπορικής δραστηριότητας.

Βασικό στοιχείο της βυζαντινής κοινωνίας της εποχής των Παλαιολόγων είναι η προϊούσα αποκέντρωση και αποδυνάμωση του κράτους, που σταδιακά χάνει τον έλεγχό του στο φορολογικό σύστημα και εν μέρει στον στρατό. Η παλαιά διαίρεση του κράτους σε θέματα χάνει σχεδόν κάθε λειτουργική σημασία και χρησιμοποιείται σποραδικώς, συνήθως σε σχέση με φορολογικά ζητήματα. Πιο συνηθισμένες ήσαν μικρότερες διοικητικές περιοχές, για τις οποίες χρησιμοποιείται κατ' εξοχήν ο όρος «**καπετανία**», αλλά και οι πιο ασαφείς «**χώρα**», «**περιοχή**», «**τόπος**», «**μέρος**».

Έκφραση της αποκεντρώσεως είναι και η δημιουργία εξαρτημένων ηγεμονιών, των οποίων οι ηγεμόνες, μέλη της μεγάλης αριστοκρατίας, ασκούσαν σχεδόν αυτόνομη πολιτική. Στην αποκέντρωση συνετέλεσε και ο θεσμός της «**προνοίας**», που προοδευτικά εξαπλώνεται και εξελίσσεται. Και ενώ στην αρχή ήταν παράδοση από το κράτος της νομής ορισμένων γαιών εφ' όρου ζωής του προνοιαρίου, με την πάροδο του χρόνου μεταβιβάζεται και στους απογόνους του προνοιαρίου και έτσι γίνεται κληρονομική.

Σημαντικές πληροφορίες, εκτός από τα αυτοκρατορικά έγγραφα, αντλούμε από τα «**πρακτικά**», τα οποία είναι κατάλογοι διαφόρων ει-

δών, μεταξύ των οποίων οι πιο χρήσιμοι είναι αυτοί που περιγράφουν όλα τα στοιχεία που αποτελούν την ιδιοκτησία γαιοκτημόνων, κληρικών και λαϊκών. Γίνεται δηλαδή καταγραφή των γαιών, των οικογενειών και περιουσιών των παροίκων, του φόρου που πληρώνουν οι πάροικοι και των άλλων φόρων και προσόδων που αποδίδει η γη.

Από τον 13ο αιώνα όλα τα παλαιά Λογοθέσια περιέχονται στην αρμοδιότητα του Προκαθημένου του βεστιαρίου, προϊσταμένου του ιδιωτικού και αυτοκρατορικού ενδυματοφυλακίου, στον οποίον έναν αιώνα προηγουμένως είχαν περιέλθει οι αρμοδιότητες της σακέλλης και του βεστιαρίου.

Εννοείται ότι με το σύστημα της εκμισθώσεως των φόρων οι αρμοδιότητες του κεντρικού αυτού οικονομικού υπαλλήλου περιορίζονταν όλο και περισσότερο. Σ' αυτό συνέβαλλε και η διαρκώς εντεινόμενη αποκέντρωση της πολιτικής και στρατιωτικής διοικήσεως και το ολοένα επιτεινόμενο σύστημα της προνοίας και του χαριστικίου.

Κ τ η μ α τ ο λ ό γ ι ο .

Κτηματολόγια του 13ου και 14ου αιώνα έχουμε μόνο τα «πρακτικά». Αυτά περιέχουν κατά στίχον (γι' αυτό και το κτηματολόγιο λέγεται «κατάστιχον») απαρίθμηση των κτημάτων μιας μεγάλης ιδιοκτησίας, εκτενή έκθεση του περιορισμού τους, δηλαδή των ορίων τους, με δήλωση των διαστάσεων και του εμβαδού τους, απαρίθμηση στη συνέχεια των παροίκων κατά το σχήμα: όνομα, οικογενειακή κατάσταση, οικία, ζώα, γαίες διακρινόμενες σε κήπους, αμπελώνες και χωράφια, τελούμενος φόρος.

Κυρίως έχουν διασωθεί πρακτικά μονών, όπου, κατά φυσικό λόγο, αναφέρονται μόνο πάροικοι. Πρακτικά ελευθέρων χωρίων δεν έχουν διασωθεί. Κατά την εποχή αυτή χάνεται η αυτονομία της κοινότητας χωρίου, η αρχική της θέση στο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα : ενώ

άλλοτε η κοινότητα χωριού είχε φορολογική σχέση μόνο με το κράτος, τώρα η είσπραξη των φόρων συχνά παραχωρείται στον γαιοκτήμονα, στον οποίον επίσης περιέχονται οι γαίες της κοινότητας χωριού. Παρά τη βασική αυτή αλλαγή, η κοινότητα χωριού, ένας πολύ παλιός τρόπος οργανώσεως της αγροτικής κοινωνίας του ελλαδικού χώρου, διατηρεί ορισμένα από τα αρχικά της χαρακτηριστικά και δικαιώματα, σε στρεβλωμένη όμως μορφή.

Φόροι.

Διατηρούνται οι γνωστοί κύριοι φόροι: το «καπνικόν, συνηθέστερα ονομαζόμενο «καπνολόγιον», και η «συνωνή», που τώρα ονομάζεται «σιταρχία». Εκτός απ' αυτούς αναφέρονται το «ξευγολόγιον», φόρος επί των αροτριώντων κτηνών, και πολλές «δεκατίες», όπως το «μελισσονόμιον», η «χοιροδεκατία» κ.λ.π. Επί πλέον τον βυζαντινό φορολογούμενο της εποχής αυτής εβάρυναν πλήθος «επηρειών», οι οποίες κατά το πλείστον κληρονομήθηκαν από την προγενέστερη εποχή. Ήσαν κυρίως λειτουργικού χαρακτήρος, απαιτούσαν δηλαδή για ικανοποίησή τους τις προσωπικές υπηρεσίες του φορολογουμένου, συχνότατα όμως απαργυριζόμενες μεταβάλλονταν σε χρηματικούς φόρους. Τέτοιες επήρειες αναφέρονται τα «μιτάκια» και τα «άπληκτα», παραχώρηση δηλαδή καταλύματος σε στρατιωτικούς και καταβολή χρειδιών για το στρατόπεδο (άπληκτον), η «επίθεσις μονοπροσώπων», δηλαδή η διάθεση ψιλών στρατιωτών και ναυτών, η «σιτάρχησις κάστρων» κ.λ.π.

Τέλος σπουδαίο μέρος των υποχρεώσεων του πολίτη προς το κράτος κατελάμβαναν οι «αγγαρείες», δηλαδή παντός είδους υπηρεσίες απαιτούμενες υπέρ στρατιωτικών και συγκοινωνιακών σκοπών. Από τον 13ο αιώνα οι αγγαρείες απαργυρίζονται συστηματικά και μεταβάλλονται έτσι σε χρηματικούς φόρους. Επομένως ο πάροικος οφείλει στον γαιοκτήμονα τη φεουδαρχική πρόσοδο, δηλαδή φόρο, ενοίκιο, που στις

πηγές λέγεται «μορτή», και προσωπική εργασία. Είναι προφανές ότι ο πάροικος ως εργατική δύναμη είναι εξ ίσου πολύτιμος στον γαιοκτήμονα όσο και ως πηγή φορολογικού εισοδήματος.

Έμμεσοι φόροι κατά την εποχή αυτή εξακολουθούν να είναι τα «κομμέρκια». Όμως η σημασία τους έγινε τώρα σχεδόν μηδαμινή λόγω της οικονομικής διεισδύσεως των ιταλικών πόλεων στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Κύριος όρος των συνθηκών του Βυζαντίου με αυτές ήταν το δικαίωμά τους να εμπορεύονται στα εδάφη της αυτοκρατορίας χωρίς να πληρώνουν δασμούς. Σύμφωνα με πολλούς μελετητές, η ιταλική διείσδυση στο βυζαντινό έδαφος κατέστρεψε όχι μόνο τις προσόδους του κράτους, αλλά και το βυζαντινό εμπόριο, τη βυζαντινή εμπορική τάξη και τις βυζαντινές πόλεις. Σε τελευταία ανάλυση η τραγωδία του αργού θανάτου του Βυζαντίου είναι πάνω απ' όλα τραγωδία οικονομική.

Είσπραξη των φόρων.

Αυτή γινόταν κατά την εποχή αυτή ως επί το πλείστον με εκμίσθωση των φόρων. Οι εκμισθωτές ονομάζονταν συνήθως «πράκτορες» και απολάμβαναν κατά τη διάρκεια της μισθώσεως των φόρων μιας κατά κάποιον τρόπο υπαλληλικής ιδιότητας. Οι εκμισθώσεις των φόρων, που ελάμβαναν χώρα κατά διοικήσεις, ανήκαν μέχρι τον 13ο αιώνα στην αρμοδιότητα του Λογοθεσίου του γενικού (αργότερα βεβαίως στην αρμοδιότητα του Προκαθημένου του βεστιαρίου), το οποίο εμίσθωνε τους φόρους είτε «επί πιστόν» είτε «επί πάκτον».

Οι μισθωτές των φόρων, οι πράκτορες, ονομαζόμενοι μερικές φορές και διοικητές, μετέβαιναν κατά τις αρχές της ινδικτιώνος στις διοικήσεις, των οποίων είχαν μισθώσει τους φόρους, και με βάση ονομαστικούς καταλόγους εισέπρατταν με τους βοηθούς τους τους προβλεπόμενους φόρους. Η διαδικασία της εισπράξεως των φόρων ήταν όμοια κατά τα λοιπά προς τη διαδικασία της προηγουμένης εποχής.

Στο σημείο αυτό αξίζει να εκτεθεί το ουτοπικό όραμα του πλατωνικού φιλοσόφου Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνα για την οργάνωση της πολιτείας του Δεσποτάτου του Μορέως, όπως παρουσιάζεται σε υπόμνημά του που υπέβαλε προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγο και προς τον Δεσπότη του Μορέως Θεόδωρο Παλαιολόγο.

Ο Γεμιστός πρότεινε τη διαίρεση του Δεσποτάτου σε τρία ίσα μέρη σύμφωνα με τις τρεις τάξεις του, αυτών που καλλιεργούσαν τη γη, αυτών που ήσαν παραγωγοί της και αυτών που πρόσφεραν υπηρεσίες ασφαλείας - στην τελευταία περιλαμβάνονταν οι στρατιώτες, οι άρχοντες και η αυλή. Η πρώτη τάξη, που ήταν απ' όλες η πολυανθρωπότερη, έπρεπε να παίρνει το 1/3 των προϊόντων που έβγαζε. Άλλο 1/3 θα δινόταν στους παραγωγούς και το υπόλοιπο θα έμενε στην πολιτεία, για να συντηρεί αυτή τους στρατιώτες και τους άρχοντες. Σε χώρες, όπου οι περισσότεροι από τους γεωργούς ήσαν ικανοί για στρατιωτική υπηρεσία, έπρεπε να συνταχθούν ανά δύο, ώστε κάθε ζευγάρι να έχει κοινή ιδιοκτησία και κοινά κεφάλαια, έτσι που να μπορεί ο ένας ν' ασχολείται με την καλλιέργεια της γης και ο άλλος να προσφέρει στρατιωτική υπηρεσία και αντίστροφα. Οι άρχοντες έπρεπε ν' αποκλεισθούν από το εμπόριο και να εξαιρεθούν από την πληρωμή φόρων χάριν των δημοσίων υπηρεσιών τους. Οι χωρικοί, που θα έμεναν έτσι οι μόνοι φορολογούμενοι και που ο Γεμιστός τους ονομάζει σύμφωνα με τη σπαρτιατική φρασεολογία «είλωτες», θα έπρεπε ν' απαλλαγούν στο εξής από τα καταναγκαστικά έργα και από την υποχρέωση να πληρώνουν διάφορους μικρούς φόρους συχνά-πυκνά σ' ένα στράτευμα εισπρακτόρων. Στή θέση αυτών των δυσβάστακτων φόρων ο νέος Λυκούργος συνηγορούσε, αιώνες πριν από τον Ερρίκο Τζώρτζ (1839-1897), για την καθιέρωση ενός και μόνου φόρου, που θα πληρωνόταν όχι σε χρήμα αλλά σε είδος και που θ' ανερχόταν στο 1/3 όλων των καρπών και των νεογέννητων ζώων. Ο Γεμιστός πρότεινε επίσης ν' αναλάβει κάθε είλωτας τη συντήρηση ενός πεζού, δυο είλωτες τη συντήρηση ενός ιππέα, ενώ άφηνε στη

διάθεση του Δεσπότη να καθορίζει πόσοι εἰλωτες ἦσαν απαραίτητοι για την εξυπηρέτηση των αρχόντων και του ηγεμονικού οἴκου. Σ' ένα μέρος της αντιπαραγωγικής τάξεως, τον κλήρο, ελάχιστη εὐνοια ἔδειχνε ο ανορθόδοξος φιλόσοφος, που τις εμπνεύσεις του ἀντλούσε ἀπὸ τον Πλάτωνα και ὄχι ἀπὸ τους πατέρες της Εκκλησίας. Δεχόταν βέβαια να παραχωρήσει τρεις εἰλωτες σε κάθε ἐπίσκοπο, ἀφού ἦταν ἀρχοντας της πολιτείας, ἀλλὰ στους μοναχούς ἀρνιόταν και την ελάχιστη βοήθεια ἀπὸ τα ἔσοδα του κράτους. Ἦταν ἀρκετό το ὅτι οἱ κτήσεις τους ἔμεναν ἐλεύθερες ἀπὸ φόρο και ἡ μόνη παραχώρηση που τους ἔκανε ἦταν να κατέχουν δημόσια αξιώματα χωρὶς μισθό. Προχωρώντας περισσότερο ο ἀφοβος ονειροπόλος ἐπετέθηκε και στην τάξη των γαιοκτημόνων, προτείνοντας τολμηρὰ την ἐθνικοποίηση της γης.

Ο μεταρρυθμιστικός ζήλος του Γεμιστού ἀπέβλεπε στο να δημιουργήσει μέγα οικονομικό φραγμό, μια τελωνειακή ζώνη στο Ἐξαμίλι, ἐναντίον των ξένων. Η ἰδεολογία του ἀποσκοπεῖ στην οικονομική και στρατιωτική ἀυτάρκεια του Νέου Ἑλληνισμοῦ. Μπορούμε, ἔλεγε στους ἀλληλογράφους του, να παράγουμε στην Πελοπόννησο ὅλα ὅσα μας χρειάζονται, ἐκτὸς ἀπὸ σίδηρο και ὄπλα, και θα εἴμαστε πολὺ καλύτερα χωρὶς ξένα υφάσματα, βλέποντας πως ἡ χερσόνησος παράγει μαλλί, λινάρι και βαμβάκι. Γιατί λοιπὸν να εἰσάγονται ἀπὸ τον Ἀτλαντικό ὠκεανὸ και να υφαίνονται μᾶτια πέρα ἀπὸ το Ἰόνιο πέλαγος; Γι αὐτὸ συνηγοροῦσε να καθιερωθεῖ μεγάλος ἐξαγωγικός φόρος 5% για τους καρπούς της γης και για τα ἄλλα χρήσιμα προϊόντα της χώρας, ἐκτὸς αν αὐτὰ ἀνταλλάσσονταν με σίδηρο ἢ ὄπλα, σε περίπτωση που θα ἐξάγονταν ἐλεύθερα ἀπὸ φόρο. Φόροι και μισθοί, που θα πληρώνονταν σε εἶδος, και ἡ ἐξαγωγή βαμβακιού ἀρκούσαν, κατὰ τη γνώμη του, για την πληρωμὴ του εἰσαγομένου σιδήρου και των εἰσαγομένων ὄπλων. Ἔτσι ο Γεμιστός δεν ἔβλεπε την ἀνάγκη του χρήματος.

Η πρόταση του Γεμιστού απερρίφθη. Ο αυτοκράτωρ Μανουήλ ήταν ένας πρακτικός άνθρωπος που γνώριζε πως δεν ζούσε στην πολιτεία του Πλάτωνος, αλλά μέσα σε μια σκληρή πραγματικότητα.

Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντος είχε δεχθεί κατά καιρούς όρους φορολογικής υποταγής στους Σελτζούκους του Ικονίου, ενώ η περιοχή της Κριμαίας εξαρτιόταν φορολογικά απ' αυτήν, αφού ήταν επιβεβλημένη η πληρωμή του πάκτου από τον «πακτιάρη». Η δημοσιονομική πολιτική της Τραπεζούντος, που βασίζεται στις φορολογικές υποχρεώσεις, στις «αυθεντικές ζητήσεις» και στις «δημοτικές συνδόσεις», μένει στενά συνδεδεμένη με τα βυζαντινά πρότυπα. Οι ιδιοκτήτες των γαιών πληρώνουν στο κράτος τα «δημόσια», τους κτηματικούς αγροτικούς φόρους, και στο βασιλικό ταμείο τα «αερικά», τα πρόστιμα δηλαδή για διάφορες παραβάσεις. Με το διαμετακομιστικό διεθνές εμπόριο της Τραπεζούντος συνδέεται ο όρος **tamuga**, που δηλώνει σε γλώσσα μογγολική το βυζαντινό κομμέρκιο (τελωνειακός φόρος που βαρύνει επίσης τις εμπορικές αγοραπωλησίες).

IV. Η ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1204-1669)

Μετά την άλωση της Κων)πόλεως το 1204 από τις ορδές της 4ης Σταυροφορίας δημιουργήθηκαν στον χώρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας μεγαλύτερα και μικρότερα Φραγκικά κράτη, όπως η Αυτοκρατορία της Κων)πόλεως, το Βασίλειο της Θεσ)νίκης, η Ηγεμονία της Αχαΐας, το Δουκάτο των Αθηνών, το Δουκάτο του Αιγαίου, οι Βενετικές κτήσεις του Ιονίου κ.λ.π. Τα περισσότερα απ' αυτά ήσαν εφήμερα και μετά την ανάκτηση της Κων)πόλεως το 1261 περιήλθαν και πάλι στη βυζαντινή επικράτεια, ενώ η Βενετία διατήρησε τις κτήσεις της και μετά το 1453.

Οι Φράγκοι βρήκαν σε κάθε περιοχή της Ρωμανίας, που κατέλαβαν, ένα έτοιμο φορολογικό σύστημα προσαρμοσμένο στις τοπικές συνθήκες και στις ανάγκες του βυζαντινού κράτους και έσπευσαν, όπως ήταν φυσικό, να το υιοθετήσουν. Για να εξασφαλίσουν την εύνοια των κατοίκων, υποσχέθηκαν να μη θίξουν σε πολλές περιοχές το καθεστώς της γης και το φορολογικό σύστημα, όμως η εφαρμογή του φεουδαρχικού δικαίου (**Ασσιζες της Ρωμανίας**) επέδρασε αναγκαστικά στον ελληνικό χώρο και έφερε μεταβολές στην αυτόχθονη κοινωνία.

Έτσι ενώ η φορολογική οργάνωση βασίσθηκε, σε γενικές βέβαια γραμμές, στη βυζαντινή, το δημοσιονομικό σύστημα άλλαξε, για ν' ανταποκριθεί στην αρχή του Κυριάρχου, που στόχος του ήταν η συγκέντρωση των εσόδων στη μητρόπολη. Στα πλαίσια του φεουδαρχικού συστήματος, που φυσικό ήταν να επικρατήσει στις κατακτηθείσες περιοχές, δημιουργήθηκαν διάφορες τάξεις πέραν εκείνων των ευγενών και του κλήρου. Από αυτές τις τάξεις οι πάροικοι μπορούσαν να έχουν προσωπική αγροτική ιδιοκτησία, η οποία όμως επιβαρυνόταν με εκχώρηση του 1/3 της παραγωγής στο φεουδάρχη. Ίσχυε ακόμη η προσωπική επιβάρυνση ετήσιου κατά κεφαλή φόρου.

Η τάξη των «περπυριαρίων» προερχόταν από δουλοπαροίκους που αποκτούσαν την προσωπική ανεξαρτησία τους έναντι πληρωμής

φόρου, ο οποίος έπρεπε να υπολογισθεί σε χρυσά νομίσματα (υπέρπυρα). Ο φόρος αυτός ήταν ετήσιος και ανερχόταν σε 15 περίπου τέτοια νομίσματα. Οι περπυριάριοι ήταν ελεύθεροι, αλλά τα κτήματα και τα εισοδήματά τους είχαν τις ίδιες ανάλογες επιβαρύνσεις των παροίκων.

Η τάξη των απελευθέρων, δηλαδή των υποτελών που κατόρθωναν ν' αποτινάξουν τον προσωπικό υποτελικό θεσμό είτε του περπυριαρίου είτε του παροίκου, είχε ελευθερία κτήσεως, αλλά στην περίπτωση αγροτικής ιδιοκτησίας επιβαρυνόταν με οικειοποίηση εκ μέρους του φεουδάρχη του 1/5 μέχρι του 1/10 από το συνολικό εισόδημα. Επί πλέον οι απελευθέρωτοι πλήρωναν τους καθιερωμένους φόρους στο βασιλικό ταμείο.

Τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του φορολογικού συστήματος στις φραγκοκρατούμενες χώρες ήταν τα ακόλουθα: α) ο δευτερεύων ρόλος των αμέσων φόρων (που υιοθετήθηκαν από το βυζαντινό καθεστώς), β) ο μεγάλος αριθμός των εμμέσων φόρων και των τελωνειακών δασμών και γ) η σπουδαιότητα των κρατικών μονοπωλίων και των δημοσίων προσόδων.

Ειδικότερα :

Η **Επτανησιακή φορολογία** παρουσιάζει μια ποικιλία και μια ποικιλομορφία, που οφείλονται σε ειδικούς ιστορικούς λόγους. Την **Κέρκυρα** η Βενετία την απήλλαξε από αγγαρείες και από την υποχρέωση καταβολής της δεκάτης. Στα **Κύθηρα** πάλι οι Βενετοί παρουσιάστηκαν όχι ως κυρίαρχοι, αλλά ως φεουδάρχες, και οι κάτοικοι ήταν περισσότερο επίμορτοι καλλιεργητές παρά φορολογούμενοι. Γι' αυτό και δεν ίσχυε εκεί η δεκάτη, αλλά η Τρίτη (terzaria), ένας φόρος φεουδαρχικής προελεύσεως. Στους λόγους ελλείψεως φορολογικής ομοιομορφίας πρέπει να προστεθεί και η πλουτολογική κατάσταση κάθε νησιού που οδήγησε στην επιβολή ειδικών φόρων, ανάλογα με το είδος των προϊόντων. Οι φόροι χωρίζονταν σε αμέσους και εμμέσους. Η Βενετία δεν

εισέπραπτε τους φόρους απ' ευθείας, αλλά είχε εφαρμόσει το σύστημα της ενοικιάσεως των φόρων πλειοδοτικώς. Ο θεσμός αυτός εξυπηρετούσε βέβαια τη Γαληνοτάτη, διότι απέφευγε με αυτόν τον τρόπο τις δαπάνες για διορισμό φοροεισπρακτόρων, αλλά επέτρεπε συγχρόνως πολλές καταχρήσεις των ενοικιαστών των φόρων σε βάρος των φορολογουμένων.

Οι σημαντικότεροι φόροι, αφού τα βασικά προϊόντα ήσαν το λάδι στην Κέρκυρα και η σταφίδα στη Ζάκυνθο και στην Κεφαλληνία, ήσαν ο φόρος του λαδιού και ο φόρος της σταφίδας. Στους αμέσους φόρους συγκαταλέγεται και ο φόρος του κρασιού, ο φόρος των δημητριακών, των ζώων και της νομής και ο φόρος των εστιών.

Οι έμμεσοι φόροι ήσαν κυρίως φόροι επί της εξαγωγής του λαδιού και της σταφίδας, επί της καταναλώσεως διαφόρων προϊόντων και οι τελωνειακοί δασμοί. Υπήρχαν επίσης τα τέλη διαμετακομίσεως καθώς και τα απλά πορθμεία.

Στις βενετικές κτήσεις της Πελοποννήσου (Μεθώνη, Κορώνη) το «καπνικόν», το «αερικόν» και το «zovatico» ήσαν οι κυριότεροι φόροι που είχαν επιβληθεί στους Έλληνες, ενώ τρεις γέροντες (veterani), διορισμένοι από τον καστελλάνο, είχαν αναλάβει την είσπραξη του «ακροστίχου». Όσοι Έλληνες αποκτούσαν τη βενετική υπηκοότητα, αποκόμιζαν διάφορα εμπορικά και φορολογικά προνόμια, τα οποία μεταβιβάζονταν και στους απογόνους τους.

Εκτός απ' αυτούς τους φόρους, η Βενετία είχε εισοδήματα από την ενοικίαση των δημοσίων κτημάτων και από το μονοπώλιο του αλατιού, των βαλανιδιών, του καπνού και των τραπουλόχαρτων. Τις σπουδαιότερες αλυκές τις είχαν η Λευκάδα και η Κέρκυρα. Επίσης οι Βενετοί με τη συνθήκη της Σαπιέντζας είχαν το δικαίωμα να εμπορεύονται ελεύθερα και χωρίς δασμούς στις φραγκοκρατούμενες περιοχές. Αργότερα η Γαληνοτάτη αναγνώρισε τη φραγκική υποδομή και εφάρμοσε το δίκαιο των Ασιζών της Ρωμανίας.

Ο Βασιλεύς της Θεσσαλονίκης Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός, επειδή είχε δώσει την άδεια κατακτήσεως της Πελοποννήσου από τους Φράγκους, δημιούργησε σχέση υποτέλειας και γι' αυτό είχε μερίδιο στους φόρους «οπόσοι εξ Ελλάδος και της νήσου Πέλοπος εισεπράττοντο».

Ειδήσεις για την κατάσταση του **Δουκάτου των Αθηνών** στη διάρκεια της ξενοκρατίας, τόσο της γαλλικής όσο και της καταλανικής, δεν μας έχουν σωθεί. Η απουσία πάντως ηγέτιδων τάξεων από την κοινωνική και οικονομική ζωή του τόπου, αντίθετα από ό,τι συνέβη στην φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο, όπου το αρχοντολόι ενσωματώθηκε στη φεουδαρχική ιεραρχία, είναι ενδεικτική των φραγμών που υπήρχαν ανάμεσα στους ξένους παράγοντες και στους ντόπιους Έλληνες. Περιορισμένες είναι οι πληροφορίες που δίνουν οι πηγές και για την οικονομική και εμπορική κίνηση στα πρώτα χρόνια της καταλανοκρατίας στην Ελλάδα καθώς και για την φορολογία που επέβαλαν οι Καταλανοί. Στο έγγραφο των φορολογικών ατελειών, που παραχωρήθηκαν στον Δημήτριο Ρέντη, νοτάριο (συμβολαιογράφο) των Αθηνών, αναφέρεται ο θεσμός του «κομμερκίου» και ο φόρος για τη μεταφορά εμπορευμάτων. Στο ίδιο έγγραφο γίνεται μνεία των «toltes», που ισοδυναμούν με διαρπαγές ή βαρύτατους φόρους, και των «cavalcades», της υποχρεώσεως δηλαδή που είχαν οι υπήκοοι ν' ακολουθούν τους κυρίους τους στις εκστρατείες. Με την επικράτηση των Ατζαγιόλλι οι Φλωρεντινοί απέκτησαν στο φραγκικό δουκάτο των Αθηνών τα ίδια προνόμια που είχαν οι Βενετοί και οι Γενουάτες έμποροι στα λατινοκρατούμενα ελληνικά λιμάνια.

Στην **Εύβοια** αποφασίσθηκε, αντί να καταβάλλουν οι τριτημόριοι την ετήσια εισφορά στον δόγη και στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου, να εισπράττουν οι Βενετοί το κομμέρκιον (φόρος 5% επί της αξίας των εισαγομένων και εξαγομένων εμπορευμάτων) από τους ξένους, που εμπορεύονταν στα λιμάνια του Νεγρεπόντε.

Στην **Κρήτη** οι φορολογικές πιέσεις των Βενετών οδήγησαν τους κατοίκους σε επαναστατικές ενέργειες, από τις οποίες σπουδαιότερη ήταν εκείνη του Αλεξίου Καλλέργη.

Η **Κύπρος** παρεχωρήθη από τον αρχηγό της 3ης Σταυροφορίας Ριχάρδο Α΄ Λεοντόκαρδο στο τάγμα των Ναϊτών ιπποτών αντί 100.000 χρυσών δηναρίων, που το τάγμα θα εισέπραττε από τα εισοδήματα του νησιού. Οι Ναΐτες είδαν την προσάρτηση του νησιού ως επέκταση των φεουδαρχικών τους κτήσεων και συνεπώς ως μέσο προσαυξήσεως των εισοδημάτων του τάγματος. Το αποκλειστικό μέλημα της κυριαρχικής πολιτικής τους υπήρξε η ωμή και σκληρή φορολογική εκμετάλλευση και αυτό συνεπαγόταν την ταχεία αποξένωσή του από τον γηγενή πληθυσμό, η αντίδραση του οποίου οδήγησε στην αποχώρηση του τάγματος από την Κύπρο και στην παραχώρησή της από τον Ριχάρδο στον Γκυ de Lusignan κατ' άλλους υπό τύπον ελεύθερης δωρεάς, κατ' άλλους με την υποχρέωση να εξοφλήσει το συμφωνημένο με τους Ναΐτες τίμημα παραχώρησης.

Οι ελληνόφωνοι χριστιανοί στα σελτζουκικά εδάφη της **Μ. Ασίας** υποβιβάστηκαν στην κατηγορία των *dîmîi*, δηλαδή των μη μουσουλμάνων. Οι χριστιανοί, ως *dîmîi*, φορολογούνταν επί των προϊόντων της γης τους ή επί του κέρδους από το εμπόριό τους. Επίσης ήσαν υποχρεωμένοι να πληρώνουν κεφαλικό φόρο. Όσοι χριστιανοί κατοικούσαν σε περιοχές που ανήκαν σε βακούφια, δηλαδή σε μουσουλμανικά εκκλησιαστικά ιδρύματα, υποχρεώνονταν να καταβάλλουν το 1/5 της γεωργικής παραγωγής τους στα εκκλησιαστικά ιδρύματα. Επί πλέον υποχρεώνονταν και σε άσκηση «αγγαρείας».

V. ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ (1453-1821)

α) 1453-1669

Κεντρική διοίκηση.

Επί κεφαλής του κράτους ήταν ο Σουλτάνος, ο οποίος πλαισιωνόταν από τις Υπηρεσίες της Αυλής. Αυτές ήταν : η Εσωτερική Υπηρεσία (ο μικρόκοσμος των μικρών ευνούχων και των μαθητευόμενων αξιωματούχων και δούλων του Σουλτάνου) και η Εξωτερική Υπηρεσία (είχε σχέση με τον κρατικό μηχανισμό και τον στρατό). Αντιπρόσωπος του Σουλτάνου ήταν ο Μέγας Βεζύρης. Στην υπηρεσία του ήταν τρεις αξιωματούχοι : ο αντιπρόσωπός του στις πολιτικές και στρατιωτικές υποθέσεις, ο υπεύθυνος για τα παράπονα που υποβάλλονταν στο αυτοκρατορικό συμβούλιο και γενικά για τις δικαστικές υποθέσεις, και ο αρχιγραμματεύς του αυτοκρατορικού συμβουλίου που διεφύλασσε συνάμα και τις διάφορες συνθήκες και τους κανονισμούς.

Άλλοι ανώτεροι αξιωματούχοι ήταν : οι δύο καζασκέρηδες (για ζητήματα δικαίου), ένας για τη Βαλκανική και ένας για τη Μ. Ασία, ο δευτερδάρης (για τα οικονομικά), ο Nisanci (γενικός αρχειοφύλακας της κυβερνήσεως). Ανεξάρτητοι από τον Μέγα Βεζύρη ήταν οι Ουλεμάδες (ερμηνευτές του μουσουλμανικού κανονικού δικαίου) με αρχηγό τον Σεΐχουλισλάμη. Ο Σεΐχης του σουλτάνου ήταν πνευματικός σύμβουλός του.

Επαρχιακή διοίκηση.

Πυρήνας του διοικητικού συστήματος ήταν το **σαντζάκι**, μια μεγάλη περιφέρεια με διοικητή τον σαντζάκμπεη (sancak=σημαία). Τα σαντζάκια εντάσσονταν σε μεγαλύτερα γεωγραφικά διαμερίσματα, τα

μπεηλερμπεηλίγια, με διοικητή τον μπεηλέρμπεη, τα οποία από τον 17ο αιώνα ονομάσθηκαν βιλαέτια ή εγιαλέτια. Προς το τέλος της Τουρκοκρατίας πολλά σαντζάκια ονομάζονται πασαλίγια.

Μικρότερη διοικητική μονάδα ήταν ο καζάς, που τον αποτελούσε μια πόλη και τα γύρω χωριά, δηλαδή μια επαρχία. Ανώτατος αξιωματούχος του καζά ήταν ο σούμπασης, που από τον 17ο αιώνα ονομαζόταν βοεβόδας. Οι επαρχίες της αυτοκρατορίας δεν υπάγονταν όλες στο ίδιο διοικητικό σύστημα. Μερικές διατηρούσαν ένα είδος αυτονομίας και άλλες είχαν κάποια ανεξαρτησία.

Η διοικητική ιεραρχία άρχιζε από την κεντρική εξουσία της πρωτεύουσας και κατέληγε στον τιμαριούχο. Το **τιμάριο** υπήρξε το κύτταρο του πολιτικού, στρατιωτικού και οικονομικού οικοδομήματος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Οι γαίες της επικρατείας ανήκαν θεωρητικά στον σουλτάνο και αυτός τις εκχωρούσε κατά τη θέλησή του σε θρησκευτικά ιδρύματα, σε στρατιωτικούς ή σε πολιτικούς αξιωματούχους. Αμέσως μετά την ίδρυση του οθωμανικού κράτους ο σουλτάνος παραχώρησε στους γαζήδες (αγωνιστές της πίστewς) κτήματα που ανήκαν στους βυζαντινούς, για να τα νέμονται εφ' όρου ζωής. Τα κτήματα αυτά διακρίνονταν, ανάλογα με τα εισοδήματά τους, σε τρεις κατηγορίες : στα τιμάρια, που είχαν ετήσιο εισόδημα από 2.000 έως 19.999 άσπρα, στα ζιαμέτια, που απέδιδαν περισσότερα (έως 99.999 άσπρα), και στα χάσια, μεγαλύτερα ακόμη, κυρίως σουλτανικές γαίες.

Το τιμάριο εξυπηρετούσε ένα βασικό σκοπό : τη συντήρηση του σπαχή, ο οποίος δεν είχε την κυριότητα των γαιών που περιέρχονταν στην κατοχή του, αλλά το δικαίωμα εισπράξεως των καθορισμένων φόρων. Οπωσδήποτε από τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα το τιμαριωτικό σύστημα προοδευτικά αντικαθίσταται από εκείνο των τσιφλικιών και από τις αρχές του 17ου αιώνα καταρρέει.

Το καθεστώς της εγγείου κτήσεως και η κοινωνία της υπαίθρου.

Θεωρητικά όλη η γη ανήκε στο κράτος και κατά την πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας οι γαίες διαιρούνταν ουσιαστικά σε τρεις κατηγορίες : α) στις δημόσιες γαίες, β) στις βακουφικές και γ) στις ιδιωτικές.

Οι ιδιωτικές γαίες διακρίνονταν σε άφθαρτες, δηλαδή περιορισμένης ιδιοκτησίας (και σ' αυτή την κατηγορία περιλήφθηκαν σταδιακά τα τσιφλίκια) και σε φθαρτές ή μούλκια, δηλαδή πλήρεις ιδιοκτησίες που μπορούσαν ν' ανήκουν είτε σε μουσουλμάνους είτε σε χριστιανούς. Πραγματικά, ανεξάρτητα από τους βυζαντινούς προνοιαρίους, χριστιανοί μικροϊδιοκτήτες εξακολούθησαν να υπάρχουν σε άγονες περιοχές, ορεινές ή νησιωτικές, οι κάτοικοι των οποίων είχαν υποταχθεί με τη θέλησή τους. Αλλά κατά τους δύο πρώτους ιδίως αιώνες της τουρκοκρατίας το μεγαλύτερο μέρος των χριστιανών αγροτών δεν ήταν ιδιοκτήτες αλλά ένοικοι, δουλοπάροικοι ή δούλοι, που καλλιεργούσαν δημόσιες γαίες (τιμάρια, ζιαμέτια, χάσια) ή βακουφικές γαίες ή ακόμη ιδιωτικές γαίες μουσουλμάνων.

Ο «ελεύθερος γεωργός» ουσιαστικά ήταν ραγιάς του δημοσίου ή των θρησκευτικών ιδρυμάτων ή του τιμαριούχου και τυπικά δεν είχε δικαίωμα ιδιοκτησίας, αλλά μόνο γαιοχρησίας, η οποία όμως μεταβιβαζόταν και στους απογόνους του.

Οι δουλοπάροικοι αποτελούσαν χωριστή ομάδα γεωργών, οι οποίοι δεν είχαν γαίες, δηλαδή δικαιώματα γαιοχρησίας. Ένα μεγάλο μέρος της τάξεως των δουλοπαροίκων απαρτιζόταν : από γεωργούς οι οποίοι κατά την εποχή της οθωμανικής κατακτήσεως δεν ήταν εγγεγραμμένοι στα κτηματολόγια των Βυζαντινών, και άλλοι προέρχονταν από χριστιανικούς πληθυσμούς βίαια εκτοπισμένους από διάφορα μέρη που κυριεύθηκαν από τους Τούρκους. Οι δουλοπάροικοι ήταν δεμένοι με τη γη, ήσαν δηλαδή στη διάθεση του γαιοκτήμονος κυρίου τους και οι απόγονοί τους διατηρούσαν την ιδιότητα αυτή. Οι ακτήμονες αυτοί ερ-

γάζονταν ως αγροτικοί εργάτες στα κτήματα των τιμαριούχων κυρίως ή ως γεωργοί, δηλαδή καλλιεργούσαν ορισμένες γαίες, κατά κανόνα σχεδόν μικρής εκτάσεως, για δικό τους λογαριασμό. Οι δουλοπάροικοι, με την προϋπόθεση ότι είχαν εργασθεί επί ορισμένα χρόνια στα κτήματα ενός τιμαριούχου και ύστερα από γραπτή συμφωνία με αυτόν, ήταν δυνατόν να ανέλθουν στην τάξη των ελεύθερων γεωργών.

Μιαν άλλη τάξη αποτελούσαν οι αιχμάλωτοι πολέμου ή δούλοι, που εργάζονταν κυρίως σε σουλτανικές και βακουφικές γαίες ή στα κτήματα των διαφόρων ισχυρών αρχόντων της αυτοκρατορίας. Οι δούλοι ήσαν πάντοτε στη διάθεση των κυρίων τους, οι οποίοι μπορούσαν να τους μεταφέρουν οπουδήποτε επιθυμούσαν, και φυσικά να τους πωλήσουν. Τα παιδιά των δούλων είχαν ως άτομα επίσης την ίδια ιδιότητα και δεν ακολουθούσαν την τύχη των γονέων τους στην περίπτωση που οι τελευταίοι αποκτούσαν την ελευθερία τους με την καταβολή λύτρων, εκτός εάν και για τα παιδιά καταβάλλονταν χωριστά λύτρα. Οι δούλοι ήταν δυνατό επίσης να ελευθερωθούν, εφ' όσον ο κύριός τους ήθελε μετά από πιστή υπηρεσία και αποδοτική εργασία ορισμένων χρόνων να τους αποδώσει την ελευθερία τους.

Οι φορολογικές υποχρεώσεις των υποδούλων Ελλήνων.

Σύμφωνα με την ανεκτικότητα του Κορανίου, οι «λαοί της Βίβλου» (Ιουδαίοι, Χριστιανοί και αργότερα οι οπαδοί του Ζωροάστρη), που περιέχονταν στην επικράτεια του Ισλάμ, μπορούσαν να συνάψουν ένα είδος συνθήκης με τους μωαμεθανούς, με την οποία εξαγόραζαν τη ζωή τους έναντι εκπληρώσεως ποικίλων υποχρεώσεων, η βασικότερη από τις οποίες ήταν η καταβολή του φόρου υποτελείας. Από το αραβικό όνομα της συνθήκης (*dimma*) έγιναν γνωστοί ως τζιμμήδες (και αργότερα ραγιαδες). Βάσει της συνθήκης ο μωαμεθανός ηγεμόνας δεν εγγυάται μόνο τη ζωή, αλλά και ορισμένες ελευθερίες του τζιμμή.

Ωστόσο εγίνονταν αρκετές διακρίσεις σε βάρος των χριστιανών, οι σημαντικότερες από τις οποίες σχετιζόνταν με την φορολογία. Βασική αρχή της ισλαμικής οργανώσεως είναι ότι οι πιστοί πρέπει να ζουν σε βάρος των απίστων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως η «ύλη από την οποία εκτρέφονται οι μουσουλμάνοι». Ενώ δηλαδή θεωρητικά οι πιστοί πληρώνουν μόνο το δέκατο μέρος του εισοδήματός τους ως ελεημοσύνη υπέρ της ισλαμικής κοινότητας, οι άπιστοι υποβάλλονται σε ένα διπλό ταπεινωτικό φόρο, τον *cizye* και το *harac*, κύριο χαρακτηριστικό και σύμβολο της θέσεώς τους ως υποτελών.

Ο *cizye*, κεφαλικός φόρος που ετυμολογείται από την βυζαντινή «δημοσία», είναι το τίμημα που πληρώνουν οι άπιστοι, για να εξασφαλίσουν τη ζωή τους και την άδεια να κατοικούν στην επικράτεια του Ισλάμ διατηρώντας τη θρησκεία τους με την εγγύηση και την προστασία του κράτους. Από την πληρωμή του κεφαλικού φόρου εξαιρούνται μόνο οι γυναίκες, τα άνηθα παιδιά και οι ανάπηροι, όσοι δηλαδή σε περίπτωση πολέμου εξαιρούνται από τη σφαγή. Οι άνδρες ανάλογα με το επάγγελμά τους διαιρούνταν σε τρεις κατηγορίες, από τις οποίες η δεύτερη πλήρωνε τα διπλά από την πρώτη και η τρίτη τα διπλά από την δεύτερη (1-2-4). Η εισπραξη του φόρου είχε συχνά διανεμητικό χαρακτήρα και το ύψος της φορολογίας που απαιτείτο από μια κοινότητα ήταν σταθερό, αδιάφορο αν ο αριθμός των φορολογουμένων μικραίνει.

Ο έγγειος φόρος, το *χαράτσι* που κατέβαλλαν οι άπιστοι, βασίζεται στην αρχή του Κορανίου ότι « η γη ανήκει στον Αλλάχ και στον Προφήτη του», του οποίου διάδοχοι θεωρούνται οι μωαμεθανοί ηγεμόνες. Η καταβολή του εγγείου φόρου από τους απίστους αποτελούσε σύμβολο και την αναγνώριση της αρχής ότι η συνήθως ελάχιστη γη που μετά την κατάκτηση αφηνόταν ως ιδιοκτησία των χριστιανών, ακόμη και αυτή, θεωρητικά δεν ανήκε στους ίδιους αλλά στους μουσουλμάνους κατακτητές. Το *χαράτσι* είχε διπλό χαρακτήρα, από τη μια ήταν φόρος επί της γης, που εισπρατιόταν βάσει κτηματολογίου, και φόρος επί της προ-

σόδου, που εποίκιλλε μεταξύ συνήθως του $\frac{1}{2}$ και του $\frac{1}{8}$ της ετήσιας εσοδείας.

Είναι αναμφισβήτητες οι επιδράσεις του Βυζαντίου σε πολλούς τομείς του οθωμανικού κράτους. Ωστόσο ο τομέας στον οποίο οι επιδράσεις της βυζαντινής κρατικής οργανώσεως υπήρξαν περισσότερο έκδηλες είναι ο φορολογικός. Οι φορολογικές διατάξεις του ιερού νόμου προστέθηκαν ή συνδυάστηκαν με το παλαιότερο πλέγμα των φορολογικών υποχρεώσεων του χριστιανικού πληθυσμού, το οποίο εμπλουτίστηκε σταδιακά με πλήθος νέων έκτακτων φόρων καθαρά τουρκικής εμπνεύσεως. Κυριότερη αιτία της βυζαντινής επιδράσεως ήταν από τη μια η ανάγκη των Τούρκων να οργανώσουν όσο το δυνατόν πιο γρήγορα την οικονομική εκμετάλλευση των εδαφών που κατακτούσαν και από την άλλη η ανυπαρξία τουρκικού γραφειοκρατικού μηχανισμού.

Έτσι, αρχικά τουλάχιστον, οι Τούρκοι ηγεμόνες υποχρεώθηκαν, ακολουθώντας εξαιρετικά συντηρητική πολιτική, να καταφύγουν στο υπάρχον προσωπικό και στην υιοθέτηση πολλών στοιχείων του βυζαντινού φορολογικού συστήματος, ώστε να διαταράξουν όσο το δυνατόν λιγότερο τις συνήθειες των νέων τους υπηκόων και των χριστιανών υπαλλήλων τους. Συγκεκριμένα η διαφοροποίηση του κυριότερου εγγείου φόρου (*cift bosan* για τους μωαμεθανούς, *haraci muwazzaf* ή *ispence* για τους ραγιάδες) με βάση το *cift* (ζεύγος βοδιών) ακολουθεί βυζαντινά πρότυπα. Ιδιαίτερα έκδηλη ήταν η συνέχιση της βυζαντινής παραδόσεως στις έκτακτες φορολογικές υποχρεώσεις των υποδούλων προς τον σουλτάνο, καθώς είναι προφανές από τη διατήρηση βυζαντινών τεχνικών όρων, όπως *angarya*, *irgadiya* κ.λ.π.

Οι φορολογικές υποχρεώσεις των Ελλήνων είναι αδύνατον να δοθούν λεπτομερώς σε όλες τις παραλλαγές τους, τοπικές και χρονικές. Έτσι δίδονται μόνο σε γενικές γραμμές. Κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας ήσαν σχετικά ελαφρότερες από εκείνες των τελευταίων αιώνων και θα μπορούσαν να χωρισθούν σε δύο κατηγορίες : σε φό-

ρους τακτικούς, που καθόριζε ο ιερός νόμος, και σε έκτακτους, που επέβαλλε με διάταγμα ο σουλτάνος βάσει της διακριτικής του εξουσίας.

Τακτικοί φόροι ήσαν ο *cizye* και το *χαράτσι*. Ο *cizye* ή κεφαλικός φόρος πληρωνόταν από κάθε μη ανάπηρον άρρενα ενήλικο. Κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας φαίνεται ότι το ύψος του κεφαλικού φόρου ποίκιλλε από περιοχή σε περιοχή, αλλά κατά τα μέσα του 17ου αιώνα αποκαταστάθηκαν οι παλιές αναλογίες του ιερού νόμου. Αρχικά οι τουρκικές αρχές καθόριζαν και, με τη συνεργασία των κοινοτικών και εκκλησιαστικών αρχών των υποδούλων, συνέλεγαν το ποσό που όφειλε να καταβάλει η κάθε κοινότητα ανάλογα με τον αριθμό των κατοίκων της. Αργότερα όμως έπαψε να λαμβάνεται υπόψη τυχόν μείωση του αριθμού των φορολογουμένων, οι εντόπιες εκκλησιαστικές και κοινοτικές αρχές παραμερίσθηκαν και η συλλογή των φόρων ανατέθηκε σε ενοικιαστές φόρων. Όπως ήταν φυσικό, ένα τέτοιο σύστημα ήταν ιδιαίτερα επαχθές και οδηγούσε σε αυθαιρεσίες και αδικίες.

Ο άλλος τακτικός φόρος, το *χαράτσι*, ήταν διττός, δηλαδή φόρος επί της προσόδου και φόρος επί της γης.

Ο υπολογισμός του φόρου επί της γεωργικής παραγωγής γινόταν με βάση τα κτηματολόγια του κράτους και κυμαινόταν ανάλογα με την περιοχή και τη γονιμότητα του εδάφους. Ο γεωργός ήταν υποχρεωμένος να μεταφέρει τα δημητριακά του προς αλωνισμό αμέσως μετά τον θερισμό στον δικαιούχο και μετά τον αλωνισμό να μεταφέρει το ποσό που ανήκε σ' αυτόν στις αποθήκες του τελευταίου ή στην πλησιέστερη αγορά. Στον ίδιο φόρο υπόκεινταν τα οπωρικά και τα λαχανικά που καλλιεργούσαν οι γεωργοί. Οι κηψέλες ήσαν αντικείμενο παρόμοιας φορολογίας καθώς και τα παράγωγα των σταφυλιών (μούστος, πετιμέζι κ.λ.π.). Οι αλευρόμυλοι επίσης φορολογούνταν ανάλογα με τους μήνες της λειτουργίας τους. Τέλος ειδικός φόρος πληρωνόταν από τον γεωργό για την κατοικία του, ο φόρος εστίας. Οι φόροι αυτοί πληρώνονταν στον τιμαριούχο, όταν επρόκειτο για τιμαριωτικές γαίες, ή στους δια-

χειριστές των ιδρυμάτων, όταν επρόκειτο για βακουφικές γαίες, ή τέλος στους αντιπροσώπους του σουλτάνου, προκειμένου για σουλτανικές γαίες.

Παρόμοιοι φόροι βάρυναν τη βιοτεχνική και την κτηνοτροφική παραγωγή. Οι βιοτέχνες φορολογούνταν με βάση τα κέρδη τους. Άλλος σχετικός φόρος ήταν το δικαίωμα βοσκής, από το οποίο όμως απαλλάσσονταν οι χήρες και οι ανύπανδροι. Φόρος ειδικός πληρωνόταν και για τους χοίρους, που κλιμακωνόταν από μισό έως ένα άσπρο κατά κεφαλή.

Ο φόρος επί της γης, που ήταν γνωστότερος ως *ispence*, πληρωνόταν από τους χριστιανούς που είχαν τίτλους κυριότητας ή γαιοχρησίας και κυμαινόταν ανάλογα με την έκταση και την ποιότητα των γαιών. Οι ακτήμονες χωρικοί πλήρωναν αντί γι' αυτόν 25 άσπρα το έτος.

Οι **έκτακτοι** φόροι και αγγαρείες που επιβάλλονταν για τις ανάγκες των διοικητικών οργάνων, για την επισκευή των οχυρωματικών έργων, για την συντήρηση των οδών και των γεφυρών, για την εξάρτυση του στρατού και του στόλου, για τις έκτακτες ανάγκες των εκστρατειών κ.λ.π., έτειναν με την πάροδο του χρόνου να γίνονται καταπιεστικότεροι και επαχθέστεροι από τους τακτικούς φόρους. Στις φορολογικές υποχρεώσεις των υποδούλων θα πρέπει να προστεθούν ακόμη τα όχι ευκαταφρόνητα δικαιώματα των φοροεισπρακτόρων και των ζυγιστών.

Η φορολογία του Πατριαρχείου. Το πρώτο από τα προνόμια που παραβιάσθηκε και φαλκιδεύτηκε ήταν το σχετικό με τη φορολογία του Πατριάρχη. Αιτία όμως δεν ήταν η Πύλη, αλλά και ορισμένοι κληρικοί. Συγκεκριμένα το 1466 ο ιερομόναχος Συμεών, ευνοούμενος των Τραπεζουντίων προσφύγων που πρόσφατα είχαν τότε εγκατασταθεί στην Κων)πολη, πρόσφερε στον σουλτάνο ως δώρο 1.000 χρυσά νομίσματα, για ν' ανέβει στον πατριαρχικό θρόνο. Επέτυχε βέβαια τον σκοπό του, αλλά από τότε καθιερώθηκε η καταβολή ανάλογου «πεσκεσίου» (φιλοδωρήματος) από κάθε νεοεκλεγόμενο πατριάρχη. Με τον Συμεών

συνδέεται επίσης και η επιβολή του «χαρατσίου» στο Πατριαρχείο, αν και δεν ήταν ο ίδιος υπεύθυνος, αλλά οι αντίπαλοί του, οι οποίοι το 1474, κατά τη δεύτερη πατριαρχεία του, μη μπορώντας να τον ανατρέψουν με άλλες μεθόδους «χρήμασι την νίκην αναλαβείν επειρώντο ... χρυσίνους δισχιλίους κατ' ενιαυτόν τελείν εις την Πόρταν τάξαντες», όπως καταγγέλλει σχετικό συνοδικό έγγραφο. Η χρηματική αυτή υποχρέωση του πατριαρχείου προς την Πύλη επιβλήθηκε από τότε ως ετήσιος φόρος, γνωστός ως «χαράτσι» ή «βασιλικόν δόσιμον».

Από τα τέλη του 16ου αιώνα καταβάλλονταν και δεύτερο πεσκέσι κατά την ανάρρηση νέου σουλτάνου στον θρόνο. Αλλά πέρα από τους φόρους αυτούς τεράστια ποσά καταβάλλονταν σε άλλες περιπτώσεις, όπως για δωροδοκίες Τούρκων αξιωματούχων (προκειμένου ν' αποτραπούν σοβαροί κίνδυνοι και απειλές), για την τροφοδοσία των «προστατών» του πατριαρχείου γενιτσάρων, για την εξαγορά αιχμαλώτων ή ναών και πολυτίμων σκευών, που είχαν για κάποιο λόγο κατασχεθεί από τις τουρκικές αρχές.

Για ν' αντιμετωπίσει τις δυσβάστακτες αυτές δαπάνες το πατριαρχικό ταμείο, το λεγόμενο «Ταμείον του Κοινού», μεταβίβαζε το βάρος των δύο τακτικών φόρων (πεσκέσι, χαράτσι) στους μητροπολίτες ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες της επαρχίας του καθενός. Με τη σειρά τους οι μητροπολίτες (που πλήρωναν επίσης χαράτσι και ποικίλους άλλους φόρους προς την τουρκική διοίκηση, αλλά και στο πατριαρχείο) κατένεμαν το πληρωτέο ποσό στους επισκόπους των ή κατ' ευθείαν στο ποίμνιό τους.

Πολλές φορές το Ταμείον του Κοινού αναγκαζόταν να συνάπτει δάνεια με υπερβολικό τόκο με αποτέλεσμα το χρέος του Ταμείου του Κοινού να φθάσει σε ύψη «υπερβαίνοντα τας πυραμίδας της Αιγύπτου» κατά την έκφραση ενός πατριαρχικού εγγράφου. Για την αντιμετώπιση της καταστάσεως αυτής η σωστή λύση ήταν βέβαια να περισταλούν οι δαπάνες, πράγμα όμως ανέφικτο. Προτιμήθηκε ευκολότερη λύση, η ε-

πιβολή και νέων εκκλησιαστικών φόρων στους επαρχιακούς αρχιερείς, μέτρο που επέτεινε τη γενική οικονομική κακοδαιμονία, γιατί οι αρχιερείς των επαρχιών επινόησαν και αυτοί με τη σειρά τους νέες μορφές φορολογίας των υποκειμένων σ' αυτούς κληρικών και του ποιμνίου τους, πράγμα που είχε ως συνέπεια την όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων, την αμαύρωση της αίγλης της Εκκλησίας και τη γενική κατακραυγή.

Οι πρόσθετες αυτές χρηματικές καταβολές ήσαν : 1) το «εμβατίκιον», ποσό με το οποίο αγόραζε ένας ιερέας από τον μητροπολίτη ή τον πατριάρχη τη θέση του εφημερίου σε κάποιο ενοριακό ναό. 2) τα «χειροτονικά», το ποσό που πλήρωναν οι νεοχειροτονούμενοι κληρικοί όλων των βαθμών. 3) το «φιλότιμο», που πληρωνόταν από τους νεοχειροτονούμενους ή μετατιθέμενους αρχιερείς. 4) οι «ζητείες», έκτακτες χρηματικές καταβολές των επαρχιακών αρχιερέων σε περιπτώσεις πλήρους αδυναμίας του Ταμείου του Κοινού ν' αντιμετωπίσει απρόβλεπτες δαπάνες. Για την είσπραξη των ζητειών στελνόταν στις επαρχίες ειδικός πατριαρχικός έξαρχος.

Πέρα απ' αυτά, συνηθισμένα έσοδα του πατριαρχείου αποτελούσαν τα εξής : 1) τα λεγόμενα «κανονικά» ή «ελέη», μικρό ποσό που εισέπραττε από κάθε οικογένεια της άμεσης περιφέρειας του Πατριαρχείου, δηλαδή της Κων)πόλεως, του Γαλατά και των οικισμών των ακτών του Βοσπόρου. Αντίστοιχο φόρο εισέπρατταν και οι επαρχιακοί αρχιερείς από το ποίμνιό τους και είναι ο αρχαιότερος εκκλησιαστικός φόρος, όπως μαρτυρεί ο Δωσίθεος Ιεροσολύμων. 2) το «ζητομήριον», προσωπικός φόρος των αρχιερέων προς το πατριαρχείο. 3) τα ποσά από κληροδοτήματα, δωρεές, αφιερώματα κ.λ.π. 4) Τα ποσά των εράνων που σε έκτακτες περιστάσεις διενεργούσε ο Πατριάρχης κυρίως στις παραδουνάβιες ηγεμονίες ή ακόμη και στη Ρωσία. 5) Τα εισοδήματα από τις πατριαρχικές έξαρχίες και τα σταυροπηγιακά μοναστήρια.

Φορολογία των Μονών. Οι μονές ήδη από τους τελευταίους βυζαντινούς χρόνους, όταν η μοναστηριακή περιουσία - χάρη στις αφειδείς δωρεές των Παλαιολόγων - αυξήθηκε ραγδαία σε βάρος βέβαια των ελευθέρων γεωργών, απέκτησαν συνείδηση και ψυχολογία μεγαλογαιοκτήμονος. Φροντίδα τους δηλαδή ήταν η περιφρούρηση των κεκτημένων οικονομικών προνομίων και της περιουσίας τους και προ παντός η διασφάλισή της από την επερχόμενη τουρκική λαίλαπα. Γι' αυτό άλλωστε, ακολουθώντας το παράδειγμα των λαϊκών μεγαλογαιοκτημόνων, έσπευδαν να δηλώσουν έγκαιρα υποταγή στους Τούρκους σουλτάνους, οι οποίοι σε αντάλλαγμα εγγυώνταν με επίσημα φερμάνια το απαραβίαστο των μονών και την ακεραιότητα της κτηματικής τους περιουσίας.

Ωστόσο οι επίσημες αυτές σουλτανικές εγγυήσεις σχετική μόνο προστασία εξασφάλιζαν στις μονές. Όχι μόνο γιατί ήσαν ανίσχυρες, ιδίως σε ανώμαλες περιόδους, να περιορίσουν την αυθαιρεσία των τοπικών μπέηδων, των ασύδοτων γενιτσάρων ή του γειτονικού σπαχή, που εποφθαλιούσε κάποιο μοναστηριακό κτήμα, αλλά και γιατί οι ίδιοι οι σουλτάνοι δεν σέβονταν πάντοτε τις αποφάσεις των προκατόχων τους. Έτσι ενώ ο Μουράτ Β' και ο διάδοχός του Μεχμέτ Β' αναγνώρισαν τα δικαιώματα των μονών του Αγίου Όρους πάνω στη μεγάλη κτηματική τους περιουσία, οι μοναχοί συμφώνησαν να εξαγοράσουν τα κτήματα που είχαν κατασχεθεί και υποχρεώθηκαν ακόμη και να πληρώνουν ετήσιο χαράτσι (10.000 φλουριά) και το δέκατο της παραγωγής των μετοχίων. Ο Σουλεϊμάν υποχρέωσε τους Αγιορείτες να πληρώνουν για το γενιτσαρικό τάγμα 200.000 άσπρα το χρόνο.

Κατά πληροφορίες του ηγουμένου της μονής Χιλανδαρίου Παΐσιου (1550), οι Αγιορείτες ήσαν αναγκασμένοι να καταβάλλουν ως φόρο τα 7/10 του εισοδήματος των δημητριακών, μπιζελιών, λαχανικών και αμπελιών, αλλά σε τιμή διπλάσια της αγοράς. Τον ίδιο φόρο πλήρωναν και για τα προϊόντα της αλιείας. Και για τα μεγάλα ζώα που έβοσκαν στα χειμερινά και θερινά βοσκοτόπια πλήρωναν πέντε τουρκικά νομί-

σματα (ίσως άσπρα) το κεφάλι. Για τα μικρά ζώα, πρόβατα και κατσίκια, και για κάθε κυψέλη πλήρωναν τρία νομίσματα. Οι επιβαρύνσεις όμως δεν ήσαν μόνο αυτές. Υπήρχαν και άλλοι μικρότεροι φόροι.

Τη μεγαλύτερη όμως οικονομική δοκιμασία πέρασε το Άγιον Όρος κατά τη βασιλεία του Σελήμ Β΄, όταν ο σουλτάνος αποφάσισε να δημεύσει ολόκληρη την περιουσία των μονών και να την εκποιήσει. Αντιπροσωπεΐα μοναχών πρότεινε τότε στον Σελήμ να εξαγοράσουν οι ίδιοι την περιουσία τους, για να μη διαλυθεί η Ιερή Πολιτεΐα. Το 1600 οι Αγιορείτες έπρεπε να πληρώνουν 700.000 άσπρα τον χρόνο για έκτακτους φόρους και τόκους χρημάτων που είχαν δανεισθεί. Οι πολλοί φόροι, τα έκτακτα δοσίματα, τα πεσκέσια, τα έξοδα συντηρήσεως των μοναχών και των κτιρίων, οι διάφορες ατυχίες που συνέβαιναν στο Όρος από πολεμικές αιτίες και πυρκαϊές συντελούσαν ώστε τα έξοδα να είναι πάντοτε μεγάλα και για να τα αντιμετωπίσουν οι μονές αναγκάζονταν να χρεώνονται. Στις δύσκολες αυτές περιστάσεις έσπευδαν να τους βοηθήσουν το οικουμενικό πατριαρχείο, οι Εφοροεπίτροποι της Θεσσαλονίκης και της Κων)πόλεως, αφιερωτές και δωρητές και οι ηγεμόνες των παραδουνάβιων ηγεμονιών.

β) 1669 - 1821

Με τη διαδικασία της εισπράξεως των φόρων σχετίζεται ο **θεσμός των Κοινοτήτων**, ο οποίος, μολονότι υπήρχε από την αρχή της τουρκοκρατίας, κατά την εποχή αυτή ακμάζει περισσότερο και παίζει σημαντικότερο ρόλο.

Γενικά φαίνεται πως ο θεσμός των κοινοτήτων σε ορισμένα κέντρα νησιωτικά ή ηπειρωτικά, αλλά και σε αγροτικές περιοχές, κληροδοτήθηκε από το Βυζάντιο ή από την αρχαιότητα. Οι Οθωμανοί σουλτάνοι αντιμετώπισαν τις κοινότητες σαν ένα θαυμάσιο όργανο για την είσπραξη των φόρων και ακόμη για την απερίσπαστη και ακοπότερη διοίκηση των ραγιάδων της αυτοκρατορίας τους. Γι' αυτό και τις ανέχθηκαν παντού σε όλες τις βαλκανικές χώρες. Έτσι οι βυζαντινοί κοινοτικοί θεσμοί προσαρμόστηκαν στις απαιτήσεις των καιρών και στις ανάγκες τόσο των ραγιάδων όσο και της αλλόπιστης νέας αυτοκρατορίας.

Το οθωμανικό κράτος, για να πετύχει την κατάκτηση όσο το δυνατόν περισσότερων εδαφών κατά τους πρώτους αιώνες της επεκτάσεώς του, έδινε υποσχέσεις προνομιακής μεταχειρίσεως στους κατοίκους της πόλεως ή της περιοχής που θα δεχόταν να υποταχθεί χωρίς αντίσταση. Η πολιτική του αυτή είχε τα αποτελέσματά της, αφού οι λαοί που κινδύνευαν να κατακτηθούν διατηρούσαν τουλάχιστον την ελπίδα ν' αποφύγουν τις συνέπειες της βιαίας καταλήψεως και να περισώσουν μέρος από τις περιουσίες τους ή να ζήσουν κάτω από λιγότερο καταθλιπτικό φορολογικό καθεστώς.

Εξ άλλου το οθωμανικό κράτος, καθώς το ίδιο συγκροτιόταν στους χρόνους ακριβώς που πραγματοποιούσε τις κατακτήσεις, δεν αντικαθιστούσε, όπως τα νεώτερα εθνικά κράτη, το θεσμικό καθεστώς των λαών που υπέτασσε. Δρούσε σαν οικουμενική αυτοκρατορία που, συμπεριλαμβάνοντας στους κόλπους της πολλά κράτη, προσπαθούσε όχι

να απαλείψει αλλά να προσαρμόσει το παλαιότερο καθεστώς αυτών των κρατών στη δική του αντίληψη. Η μείξη αυτή των παλαιών με τα νέα στοιχεία φαίνεται καθαρά στους κώδικες που συντάχθηκαν με εντολή του κράτους για κάθε περιφέρεια αμέσως μετά την κατάκτηση. Έτσι κατά τόπους επιβίωσαν μέσα στην τουρκοκρατία και θεσμοί και πρόνοια του προγενεστέρου καθεστώτος.

Μετά την κατάκτηση μιας περιοχής οι περισσότερες γαίες χαρακτηρίζονταν σαν δημόσιες και ένα μικρό μέρος από αυτές σαν ιδιωτικές και βακούφια. Οι ιδιωτικές επικυρώνονταν σε μουσουλμάνους ή χριστιανούς. Οι γαίες, όπως και άλλοι πόροι, καταγράφονταν σε λεπτομερή κατάστιχα και με βάση αυτά καταρτιζόνταν νέα συνοπτικά κατάστιχα, στα οποία καταγραφόταν και η πηγή του κάθε φόρου. Τα κατάστιχα αυτά έπρεπε να ανανεώνονται περιοδικά, αλλά από τον 17ο αιώνα κάτι τέτοιο γινόταν όλο και πιο σπάνια και στα φορολογικά αυτά βιβλία παρατηρείται ακαταστασία.

Στην περίπτωση που οι γαίες ήσαν ζιαμέτια και τιμάρια, και αυτό συνέβαινε με ολόκληρα χωριά, δεν υπήρχε κανένα περιθώριο αναπτύξεως των κοινοτικών θεσμών από τους καλλιεργητές της, διότι ο σπαχής είχε επάνω τους κυριαρχικά δικαιώματα, εισέπραττε ο ίδιος ή με τον επιστάτη του τους φόρους και οι ραγιάδες ζούσαν ως δουλοπάροικοι.

Στα χωριά που ήσαν χάσια, δηλαδή εκείνα που τους πόρους τους καρπώνονταν ο σουλτάνος και οι μεγάλοι αξιωματούχοι του κράτους, οι καλλιεργητές της γης κατέβαλλαν στις περισσότερες περιπτώσεις, τουλάχιστον κατά τους πρώτους αιώνες, βαρύτερους φόρους, τακτικούς και έκτακτους, όπως στην περίπτωση των τιμαριών. Στα χάσια η κοινοτική οργάνωση εμφανίζεται σε περιορισμένη κλίμακα χωρίς περιθώρια αναδείξεως ισχυρών κοινοτικών αρχόντων.

Περιθώριο κοινοτικής αναπτύξεως υφίστατο στα χωριά που κατοικούνταν από μικρούς ιδιοκτήτες ελεύθερους καλλιεργητές, στα λεγόμενα κεφαλοχώρια, τα οποία σε μεγάλο βαθμό ασφαλώς υπήρχαν σε ό-

λη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, ιδιαίτερα στις ορεινές και άγονες περιοχές που παρουσίαζαν μειωμένο ενδιαφέρον για τον κατακτητή, αλλά και στις πόλεις, όπου ο χριστιανικός πληθυσμός δεν ήταν δεμένος αποκλειστικά με τη γη.

Τα περισσότερα προνόμια ωστόσο είχαν τα χωριά ή οι περιφέρειες που χαρακτηρίζονταν ως βακούφια, οι πρόσοδοι των οποίων προορίζονταν για τη συντήρηση ιερών ή ευαγών ιδρυμάτων ή για κάποιον κοινωφελή σκοπό. Στις βακουφικές περιφέρειες, τις πιο ευνοημένες μέσα στο κράτος, η αυτοδιοίκηση από τον 17ο αιώνα γνώρισε εξαιρετικά μεγάλη άνθηση. Με το φορολογικό λοιπόν και έγγειο καθεστώς, που ίσχυσε σε κάθε χωριό, πόλη ή ολόκληρη διοικητική περιφέρεια, συνδεόταν άμεσα και περισσότερο ή λιγότερο ή και καθόλου προνομιακή μεταχείριση των υποδούλων και η ανάπτυξη ή όχι της αυτοδιοικήσεως.

Στην προαγωγή των κοινοτήτων συνέβαλε πολύ και η εισαγωγή, από την εποχή του Μωάμεθ Β΄, του συστήματος της κατ' αποκοπήν καταβολής των φόρων. Σύμφωνα με το φορολογικό αυτό σύστημα, που στα τουρκικά λέγεται *maktuc*, το κράτος δεχόταν να εισπράττει από μια περιφέρεια κάθε χρόνο ένα ορισμένο από πριν ποσό. Όσες περιφέρειες φορολογούνταν με αυτόν τον τρόπο ήσαν απαλλαγμένες από την καταβολή έκτακτων φόρων. Το *maktuc* εφαρμόσθηκε σε αρκετές περιφέρειες και για την είσπραξη ενός μόνο φόρου, του κεφαλικού. Πολλές φορές, ύστερα από συμφωνία μεταξύ εισπρακτόρων και κοινοτικών αρχόντων μιας περιφέρειας, η είσπραξη του φόρου γινόταν από τους κοινοτικούς άρχοντες, αφού κατανεμόταν προηγουμένως στα χωριά. Αλλά καθώς από πολλά χωριά μεγάλος αριθμός κατοίκων είχε φύγει και αυτοί που έμεναν ήσαν υποχρεωμένοι να πληρώνουν και τον φόρο των απόντων, προκλήθηκαν κοινωνικές ταραχές, που οδήγησαν στην κατάργηση του συστήματος το 1691 με σουλτανικό διάταγμα. Ωστόσο, επειδή από πολλές πλευρές ευνοούσε τους υποδούλους, όχι μόνο εφαρμόσθηκε πάλι

και μάλιστα και για άλλους φόρους, αλλά και γενικεύθηκε για όλους τους φορολογουμένους.

Οι κοινοτικοί άρχοντες εκπροσωπούσαν την κοινότητα στις σχέσεις της με την τουρκική εξουσία. Τα καθήκοντά τους ήσαν γενικά, αόριστα και ακατοχύρωτα, τα ίδια όμως περίπου σε όλες τις περιφέρειες, όπως τα διαμόρφωσε μακρά πρακτική. Πρώτιστο καθήκον των κοινοτικών αρχόντων ήταν το «στρώσιμο των τεφτεριών», δηλαδή η εκτίμηση της φορολογικής δυνάμεως του κάθε μέλους της κοινότητας. Η κατανομή των φόρων γινόταν με βάση το κατάστιχον (μάνα) της κοινότητας, που ανανεωνόταν σε τακτά χρονικά διαστήματα, κάθε επτά χρόνια συνήθως, από αιρετούς εκτιμητές. Οι φόροι και οι άλλες δαπάνες της Κοινότητας κατανέμονταν ανάλογα με τα κτήματα και την άλλη φορολογική ικανότητα των μελών της. Η είσπραξη των φόρων γινόταν συνήθως από τον γραμματικό της κοινότητας κάτω από την εποπτεία των κοινοτικών αρχόντων. Σε μερικά μέρη οι κοτσαμπάσηδες προαγόραζαν τους φόρους κατ' αποκοπήν από τους Τούρκους. Στον Μοριά, στη Στερεά και βορειότερα οι κοτσαμπάσηδες παρέδιδαν τους φόρους στον βοεβόδα μισθωτή ή υπομισθωτή των φόρων και διοικητή του καζά.

Οι κοινοτικοί άρχοντες εισέπρατταν από τα μέλη της κοινότητας, ρίχνοντας κάποτε, αντί δύο, τρεις και τέσσερες φορές τεφτέρι, και άλλα «δοσίματα», που πολλές φορές έφθαναν ή και ξεπερνούσαν τους δημοσίους φόρους. Αυτά προορίζονταν για να καλύψουν τις δαπάνες της κοινοτικής διοικήσεως, «τα έξοδα του κονακιού» του βοεβόδα, τους μισθούς των ίδιων των κοινοτικών αρχόντων, την αμοιβή των αγγελιαφόρων, τις δαπάνες για τις τοπικές ανάγκες, την πληρωμή ζημιών και τις αγγαρείες.

Ανάλογα φορολογικά συστήματα εφαρμόσθησαν ευρύτατα στους αιώνες της παρακμής από το κράτος στους περισσότερους καζάδες και σε ορισμένα σαντζάκια. Συγκεκριμένα οι πρόσοδοι αυτών των περιφερειών εκμισθώνονταν κατ' αποκοπήν μετά από πλειστηριασμό σε πρό-

σκαιρους μισθωτές (για ένα μέχρι τρία χρόνια : σύστημα mukataca) ή σε ισόβιους (σύστημα malikane) και καθώς ήταν αδύνατη η εισπραξη των φόρων από τους βοεβόδες χωρίς τη συνεργασία των κοινοτικών αρχόντων της βαθμίδος του καζά ή του σαντζακίου, η κοινοτική οργάνωση πήρε μεγάλη ανάπτυξη, ιδιαίτερα μάλιστα εκεί που ανδρώθηκε μια ισχυρή αριστοκρατία ικανή ν' αναλάβει τα κοινοτικά αξιώματα και να διαχειρισθεί τις υποθέσεις της κοινότητας.

Μερικές περιφέρειες είχαν προνομιακό έγγειο και φορολογικό καθεστώς. Αυτές ήταν : τα περισσότερα από τα νησιά του σαντζακίου της Ρόδου και οι καζάδες της Λιβαδειάς και του Μετσόβου, που ήταν βακούφια, οι καζάδες Ζαγορίου και Μαλακασίου στην Ήπειρο και το σαντζάκι του Κάρλελι (Δ.Στερεά), που από το 1798 ήταν χάσια της βελιδέ σουλτάνας. Προνομιούχα στάθηκαν από τη συγκρότησή τους στο β' ήμισυ του 16ου αιώνα και τα σαντζάκια της Χίου και της Νάξου, στα οποία ποτέ δεν δημιουργήθηκαν τιμάρια. Οι φόροι των 33 νησιών του σαντζακίου της Νάξου καταβάλλονταν κατά το *maktyc* σύστημα. Το δικαίωμα της εισπράξεώς τους προαγόραζαν από τους δικαιούχους στις αρχές του 17ου αιώνα οι Οθωμανοί ή Έλληνες σαντζακμπέηδες, αργότερα Οθωμανοί ή Έλληνες βοεβόδες και προς το τέλος της τουρκοκρατίας, συνηθέστατα, ισχυροί κοινοτικοί άρχοντες.

Το καθεστώς των νησιών δεν ήταν ενιαίο και ομοιόμορφο σε όλη την έκταση του Αιγαίου. Ενότητα διοικητική αποτελούσαν τριάντα τέσσερα νησιά, που είχαν υπαχθεί στη δικαιοδοσία του αρχιναυάρχου του τουρκικού στόλου (καπουδάν πασά) από τα μέσα του 17ου αιώνα. Σε μερικά η δικαιοδοσία του καπουδάν πασά ήταν περιορισμένη, στα άλλα νησιά της δικαιοδοσίας του η εξουσία του ήταν απόλυτη. Ο Τούρκος αυτός ανώτατος αξιωματούχος, που η θέση του ήταν από τις σημαντικότερες στην ιεραρχία της Πύλης, ρύθμιζε τις διάφορες υποθέσεις, από τις πιο απλές ως τις πιο σοβαρές κοινοτικές και άλλες, καθόριζε τον αριθμό των ναυτών που κάθε νησί ήταν υποχρεωμένο να στείλει στον τουρκικό

ναύσταθμο για την κάλυψη των αναγκών του στόλου, επέβαλλε και εισέπραττε τους φόρους και φρόντιζε για την ασφάλεια των θαλασσών από τους πειρατές.

Μια φορά το χρόνο, συνήθως το καλοκαίρι, μοίρα του τουρκικού στόλου κατέβαινε στο Αιγαίο για την είσπραξη των φόρων και για ένα είδος επιθεωρήσεως και αγκυροβολούσε στον όρμο Ντριό της Πάρου. Στο απόμερο, αλλ' ασφαλές, αυτό λιμάνι τα νησιά, ειδοποιημένα από πριν, έπρεπε να στείλουν «ανθρώπους στοχαστικούς και καλούς», που κύριο έργο τους ήταν η καταβολή των φόρων και η θεώρηση των λογαριασμών, αλλά και η εξέταση σε κοινή σύσκεψη με τον δραγουμάνο (άμεσο βοηθό και αντικαταστάτη του καπουδάν πασά) «των κοινών και μερικών υποθέσεων» και η λήψη αποφάσεων για κοινοτικά ή άλλα ζητήματα.

Η οικονομία των ελληνικών περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας στον 18ο αιώνα είναι κατ' εξοχήν αγροτική και συνάντησε δυσκολίες να γίνει εμπορευματική. Ο τρόπος παραγωγής προσδιορίζεται από την ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος (δηλαδή του τμήματος της παραγωγής που συνιστά πλεόνασμα), η οποία επιτελείται με μορφή προσόδων φεουδαλικού τύπου και γαιοπροσόδου. Οι πρώτες καταβάλλονται από τους άμεσους παραγωγούς στο κράτος και στους εκπροσώπους της κυρίαρχης οθωμανικής κοινωνίας, ορισμένοι από τους οποίους ανήκουν στην οικονομικά κυρίαρχη τάξη. Η καθαυτό γαιοπρόσοδος καταβάλλεται από τους άμεσους παραγωγούς στους ιδιοκτήτες της γης, αλλά το προϊόν από όπου πραγματοποιείται η γαιοπρόσοδος υπόκειται και αυτό στην καταβολή της φεουδαλικού τύπου προσόδου. Η τελευταία καταβάλλεται μικτά, δηλαδή σε χρήμα (διαφορική) και σε προϊόν (φυσική). Η γαιοπρόσοδος όμως καταβάλλεται κατά κανόνα σε προϊόν και σε αναλογίες που ποικίλλουν.

Η ανάσχεση της κατακτητικής ορμής κατά το β' ήμισυ του 16ου αιώνας και η απώλεια ή η εκχώρηση αυτονομίας σε άλλα κατά τον 17ο

και 18ο αιώνα είχαν σαν συνέπεια τη μείωση των κρατικών εσόδων, μεγάλων κατά τους πρώτους αιώνες από τη λεία των πολέμων. Για κάλυψη του τεραστίου ελλείμματος της οθωμανικής αυτοκρατορίας αυξήθηκε περισσότερο η φορολογία και αυτό έφερε σε απόγνωση τον ραγιά και τον ωθούσε στη φυγή και τον εκπατρισμό, με αποτέλεσμα ενίοτε την έλλειψη αγροτικού δυναμικού.

Και πάλι τα οικονομικά του Πατριαρχείου. Τα οικονομικά του πατριαρχείου αποτελούν ίσως το ζοφερότερο κεφάλαιο της ιστορίας του κατά την περίοδο αυτή. Ορισμένες πηγές εισοδημάτων, όπως οι «ζητείες» και η περιφορά δίσκων υπέρ του πατριαρχείου, καταργήθηκαν. Αυξήθηκαν όμως τα έσοδα από άλλες πηγές. Ένα όμως είναι βέβαιο, ότι δεν επαρκούσαν να καλύψουν ούτε το μισό των αναγκών και των οικονομικών υποχρεώσεων του πατριαρχείου.

Οι συχνές ιδίως αλλαγές πατριαρχών επιβάρυναν με δυσβάστακτες δαπάνες το πατριαρχείο, αφού η άνοδος νέου πατριάρχη στον θρόνο στοίχιζε 50.000 περίπου γρόσια κατά τα μέσα του 18ου αιώνα. Ένα μέρος από το ποσό αυτό καταβαλλόταν για το καθιερωμένο πεσκέσι και ένα άλλο το ενθυλάκωναν οι «ημέτεροι άρχοντες» ή οι Τούρκοι αξιωματούχοι που μεσολάβησαν για την ανατροπή του προηγούμενου πατριάρχη και τον διορισμό του νέου.

Επειδή μάλιστα ο νέος πατριάρχης συνήθως δανειζόταν το απαιτούμενο αυτό ποσό, το πατριαρχικό ταμείο επιβαρυνόταν και με τους τόκους του δανείου (10-12% συνήθως). Μόλις το 1759 ανακουφίσθηκε το Ταμείο του Κοινού από τέτοιου είδους δαπάνες χάρη στον πατριάρχη Σεραφείμ Β', ο οποίος επέτυχε να εκδοθεί σουλτανικό φιρμάνι, που όριζε ότι το πεσκέσι και οι άλλες δαπάνες κάθε νεοεκλεγόμενου πατριάρχη θα βάρυναν στο εξής τον ίδιο προσωπικά και όχι το πατριαρχικό ταμείο.

Αλλά εκείνο που καταβαράθρωσε τα οικονομικά του πατριαρχείου ήταν το « **μιρί**», ο ετήσιος φόρος που επιβλήθηκε οριστικά το 1714.

Αιτία της επιβολής του νέου αυτού φόρου δεν ήταν τη φορά αυτή η Πύλη, αλλά ορισμένοι ομογενείς, οι οποίοι πρότειναν να αφαιρεθεί από το πατριαρχείο το δικαίωμα της εκλογής μητροπολιτών και επισκόπων και να δοθεί στην Πύλη, η οποία θα διέθετε τις θέσεις αυτές στον πλειοδοτούντα αρχιερέα, που θα ανελάμβανε επίσης την υποχρέωση να καταβάλλει πεσκέσι και ετήσιο χαράτσι (φόρους από τους οποίους ήσαν ως τότε απαλλαγμένοι οι επαρχιακοί αρχιερείς). Έτσι ανοιγόταν ευρύτατο πεδίο κερδοσκοπίας στην ανθούσα τάξη των μεσαζόντων.

Όπως ήταν φυσικό, ακολούθησε σάλος στην Εκκλησία. Ο πατριάρχης και οι συνοδικοί έσπευσαν στην αυλή του σουλτάνου και προσπάθησαν να τον μεταπείσουν. Τελικά, ως συμβιβαστική λύση επεβλήθη στο πατριαρχείο η νέα φορολογία του «μιρί». Ο φόρος αυτός κατανεμήθηκε στις διάφορες μητροπόλεις, ανάλογα με την οικονομική τους αντοχή, και ήταν διαρκής αφορμή εντάσεως των σχέσεων μεταξύ πατριάρχου και αρχιερέων.

Όλοι όμως οι προαναφερθέντες φόροι της τουρκοκρατίας, οι αγγαρείες και τα άλλα δεινοπαθήματα δεν συγκρίνονται με το παιδομάζωμα, τη βίαιη δηλαδή στρατολόγηση χριστιανοπαίδων. Το παιδομάζωμα ήταν ο βαρύτερος «φόρος του αίματος», πραγματική «δεκάτη αίματος», και απετέλεσε μόνιμη πηγή αφαιμάξεως του Ελληνισμού.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από τα κύρια χαρακτηριστικά του πολιτισμού της βυζαντινής αυτοκρατορίας είναι και η Διοίκηση των Δημοσίων Οικονομικών ή Δημοσιονομική, η οποία διαμορφώθηκε στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και με την οποία ρυθμίστηκαν για μια χιλιετηρίδα οι οικονομικές σχέσεις του πληθυσμού προς την Πολιτεία, δηλαδή οι φορολογικές υποχρεώσεις των πολιτών προς το Κράτος, και η διοίκηση, δηλαδή η διάθεση των εσόδων από το Κράτος για επίτευξη των σκοπών του.

Η Δημόσια Οικονομία, η οποία προσφυστάτα χαρακτηρίζεται ως η υλική έκφραση του πολιτεύματος και της διοικήσεως κάθε χώρας, διαρθρώνεται στο Βυζαντινό κράτος επί τη βάσει της αρχής, κατά την οποία ο αυτοκράτωρ είναι παντοδύναμος να ενεργεί το παν για αμεσότερη και πιο τελεσφόρα εκπλήρωση των υποχρεώσεών του προς την πολιτεία, την Εκκλησία και τον λαό. Επομένως από την αντίληψη που είχε ο εκάστοτε αυτοκράτωρ για τις υποχρεώσεις του αυτές κανονίζονταν και οι φορολογίες και τα έσοδά τους αφ' ενός και οι δαπάνες αφ' ετέρου. Κατ' αυτόν όμως τον τρόπο αλλοιωνόταν κάθε φορά το δημοσιονομικό σύστημα.

Η Δημόσια Οικονομία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας απετέλεσε σύστημα που μετείχε της Σατραπικής Οικονομίας και της Βασιλικής Οικονομίας, που είναι και τα δύο κατά τον Αριστοτέλη οικονομικά συστήματα. Διότι το πλείστον των δαπανών των Θεμάτων (διοικητικών περιφερειών) καλύπτονταν από τις ντόπιες φορολογίες (σατραπική οικονομία) και μερικές δαπάνες τους αναλαμβάνονταν από το κέντρο (βασιλική οικονομία). Οι δαπάνες αυτές αποτελούσαν τον συνδετικό κρίκο του προϋπολογισμού του κέντρου με τους προϋπολογισμούς δαπανών των Θεμάτων. Διότι κατά τους βυζαντινούς χρόνους δεν επικρατούσε η αρχή της καθολικότητας του προϋπολογισμού και γι' αυτό δεν συντασσόταν ενιαίος προϋπολογισμός. Η αρχή αυτή επινοήθηκε κατά

τους νεότερους χρόνους. Επί πλέον οι Βυζαντινοί για κάθε δημόσια ανάγκη που απαιτούσε δαπάνη εύρισκαν τα αναγκαία έσοδα και κατάρτιζαν ειδικό προϋπολογισμό και τα περισσεύματα των ειδικών προϋπολογισμών δεν ξοδεύονταν για θεραπεία των αναγκών άλλων σκοπών, αλλά παρέμεναν διαθέσιμα για ενδεχόμενες δαπάνες του ίδιου σκοπού, για τον οποίο προβλέφθηκαν. Αυτή η αρχή της βυζαντινής δημοσιονομικής μεταφέρθηκε στην δημοσιονομική των νεότερων χρόνων και ισχύει και τώρα, χωρίς να επιτρέπεται η μεταφορά πιστώσεων από κεφάλαιο σε κεφάλαιο παλαιότερα και από άρθρο σε άρθρο στους προϋπολογισμούς.

Και ενώ δεν ήταν καθιερωμένο το σύστημα του Ενιαίου προϋπολογισμού των Εσόδων και Δαπανών του Κράτους, όμως υπήρχε συνδετικός κρίκος μεταξύ των προϋπολογισμών των Θεμάτων και του προϋπολογισμού της Βασιλεύουσας. Με αυτόν τον σύνδεσμο των προϋπολογισμών Θεμάτων και Κέντρου προετοιμαζόταν ανεπαίσθητα η καθολικότητα και το ενιαίο του Κρατικού Προϋπολογισμού.

Ως προς την Δημοσιονομία, αυτή όφειλε να στηριχθεί αρχικά κυρίως στις προσόδους της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Και προτίμησε για πραγματοποίηση των αναγκαίων εσόδων το σύστημα της αμέσου φορολογίας, η οποία λόγω της εκτάσεως και του ποιού της εγγείου ιδιοκτησίας παρείχε ικανοποιητική φορολογητέα πρόσοδο, ώστε από αυτήν να καλύπτονται οι δημόσιες δαπάνες. Βαθμιαία όμως το σύστημα περιέλαβε και την έμμεση φορολογία ανάλογα με την πρόοδο του εμπορίου και της βιομηχανίας και με την αύξηση του κινητού γενικά πλούτου και με την κυκλοφορία του. Από τον 6ο αιώνα η έμμεση φορολογία, η οποία είχεν αριστοτεχνικά προαχθεί στην αρχαία Αθηναϊκή δημοσιονομική, αναπτύσσεται στο βυζαντινό κράτος και προσπορίζει σ' αυτό σημαντικότερα έσοδα.

Η δημόσια οικονομία κατά τους βυζαντινούς χρόνους διαπνεόταν από αποθησαυρισμό (αποθεματικό κεφάλαιο), πράγμα που αποδοκιμά-

ζει η σύγχρονη επιστήμη. Αλλά στους βυζαντινούς συνέβαινε αυτό λόγω των συνεχών πολέμων και των εξωτερικών διαταραχών και εν μέρει λόγω των δαπανηρών δημοσίων έργων και των μεγαλοπρεπών δημοσίων κτιρίων, τα οποία κατεσκεύαζε το Κράτος και τα περιελάμβανε μεταξύ των σκοπών του. Το Βυζαντινό κράτος επεδίωκε οικονομική αυτάρκεια, διότι σε περιπτώσεις εξαιρετικών αναγκών δεν ήταν δυνατόν να συνάψει δάνεια, όπως συμβαίνει σήμερα, αφού ούτε εσωτερική δημόσια πίστη ούτε η διεθνής πίστη μεταξύ των κρατών ήσαν αναπτυγμένες. Γενικά φαίνεται ότι οι Βυζαντινοί δεν αγνοούσαν την επίδραση που ασκεί στις τιμές και η εσωτερική αξία του νομίσματος και η ποσότης της νομισματικής κυκλοφορίας.

Εξετάζοντας περισσότερο το δημοσιονομικό σύστημα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, με το οποίο μπόρεσε ν' αντιμετωπίζει τις μεγάλες δαπάνες, παρατηρούμε ότι το οικονομικό ιδεώδες είναι ο κρατικός παρεμβατισμός και βρίσκεται μακριά από το *lessez faire - laissez passer* του οικονομικού φιλελευθερισμού. Όμως, παρά την καταλογιζόμενη από πολλούς επάχθεια σ' αυτό, τελικά διαπνέεται από κάποια ελευθερία, που εκδηλώνεται με τις «ασυδοσίες» και με τις διανομές χρημάτων και υλικών αγαθών στον λαό και συγχρόνως με την προστασία του πλούτου του προερχόμενου από την εργασία.

Η δημοσιονομική των Βυζαντινών διεμόρφωσε επιστημονικές αρχές και παρέσχε στην εφαρμογή κατά τον υπερχιλιετή βίο της Ελληνικής μεσαιωνικής αυτοκρατορίας τα μέσα, για ν' αντιπαλαίψει κατά μυριών περιπετειών και κινδύνων και ν' αναπτύξει συγχρόνως υπέροχο πνευματικό πολιτισμό.

Περαίνοντας την επισκόπηση διαπιστώνουμε ότι και στον τομέα της δημοσιονομικής πολιτικής το Βυζάντιο υπήρξεν ο θεματοφύλακας της ελληνορρωμαϊκής παραδόσεως και συγχρόνως ο διαμορφωτής ενός συστήματος προσαρμοσμένου στις νέες συνθήκες και στα αιτήματα των

καιρών, το οποίο και μετελαμπάδευσε μαζί με την αρχαία κληρονομιά στον νεότερο κόσμο.

Και αν λάβουμε υπόψη μας ότι μέσα στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου διαμορφώνεται ο Νέος Ελληνισμός, ο οποίος θ' ανδρωθεί κατά τους σκοτεινούς αιώνες της Τουρκοκρατίας, καταλαβαίνουμε τη σημασία του κοινοτικού συστήματος για την διατήρηση της εθνικής συνειδήσεως και για την εθνική αναγέννηση.

Όσο και αν νομίζουμε ότι, στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ενώσεως ή της παγκόσμιας κοινότητας, παίρνουμε στοιχεία από τα δημοσιονομικά συστήματα άλλων προηγμένων κρατών, ουσιαστικά επαναφέρουμε στον ίδιο χώρο πρακτικές που επινοήθηκαν ή διαμορφώθηκαν και πρωτοεφαρμόστηκαν στο Βυζάντιο και στον υπόδουλο Ελληνισμό.

Έτσι, μεταξύ άλλων, οι διατάξεις περί «Επιβολής» περιέλαβαν την φορολογία της ακίνητης και κινητής περιουσίας του φορολογουμένου και ενέπνευσαν κατά τους νεωτέρους χρόνους την επέκταση της φορολογίας στο από κάθε πηγή καθολικό εισόδημα.

Παράλληλα το «Χρυσάργυρον» υπήρξεν ο πρόδρομος του κυρίως Φόρου επιτηδεύματος, ο οποίος δεν επιβαλλόταν σε κάθε εργαζόμενο αυτοπροσώπως και χειρονακτικώς, αλλά σ' αυτούς που ασκούσαν οργανωμένη βιοτεχνία, βιομηχανία και εμπορία.

Επίσης από τη συγχώνευση των άμεσων φόρων του Καπνικού και του Αερικού προέκυψε σε μεταγενέστερους χρόνους ο Φόρος Εισοδήματος Οικοδομών.

Ακόμη στη βυζαντινή εποχή θεσπίσθηκε η και σήμερα εφαρμοζόμενη φορολογία κληρονομιών και ο φόρος επί των ανευρισκομένων θησαυρών, ο δε άμεσος φόρος του Χαρτιατικού ήταν προδρομική μορφή και το προδρομικό στάδιο του τέλους Χαρτοσήμου των νεοτέρων χρόνων.

Τέλος με τη λειτουργία σήμερα του α' και β' βαθμού Τοπικής Αυτοδιοικήσεως είναι περισσότερο από κάθε άλλη φορά επίκαιρο το Κοινοτικό σύστημα της τουρκοκρατούμενης Ελλάδος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1) Εκδοτική Αθηνών : Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
- 2) Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια : Βυζαντινόν Κράτος
- 3) St. Runciman : Βυζαντινός πολιτισμός
- 4) W. Miller : Η Φραγκοκρατία στη Ελλάδα
- 5) Κ. Σάθα : Η Τουρκοκρατούμενη Ελλάς
- 6) Κ. Αμάντου : Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους
- 7) Σάββα Παπαδόπουλου: Βυζαντιναί Μελέται
- 8) Δ. Κόκκινου : Η Ελληνική Επανάστασις

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	Σελ.	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι		
ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (284 - 610)	“	4
• ΦΟΡΟΙ - 'Αμεση Φορολογία	“	12
• 'Εμμεση Φορολογία	“	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ		
ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (610 - 1204)	“	28
• Α' 610 - 1081	“	28
• ΦΟΡΟΙ - 'Αμεση Φορολογία	“	45
• Β' 1081 - 1204	“	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ		
ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (1204 - 1453)	“	57
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV		
Η ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1204 - 1669)	“	65
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V		
ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ (1453 - 1821)	“	70
• Α' 1453 - 1669	“	70
• Β' 1669 - 1821	“	82
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	“	90
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	“	95

